

HÖGSKOLAN
DALARNA

Examensarbete I

Toleransbegreppets mångtydighet

**En analys av läroplansbegreppet tolerans inom kontexten för
ämnet religionskunskap**

Författare: Linus Kjellin
Handledare: Gull Törnegren
Examinator: David Lifmark
Ämne: Religionsvetenskap
Kurs: Religionsvetenskap III med didaktisk inriktning - vt15
Poäng: 15hp

Högskolan Dalarna
791 88 Falun
Sweden
Tel 023-77 80

Abstract

This literature study is an analysis of the concept of tolerance, as it is a central value in the curriculum for the Swedish upper secondary school (Gy11) and therefore an important part of interpreting the specific curriculum for religious studies. The scientific approach is drawn from curriculum theory and the method of analysis is hermeneutic. Four different understandings of the concept are presented from academic literary sources. To further problematize the understandings of the concept, critique against a "pedagogy of tolerance" as expressed by normcritical pedagogical writers and scholars is presented and analyzed. Implications regarding didactical practice are discussed in the light of previous analysis. Two main criteria for tolerance were found in all four understandings. These criterias outline the necessary components of an act of tolerance. The critique mainly focuses on said act, as it is an act of power and differentiation. This implies the didactical importance of awareness regarding the complexity of an act of tolerance.

Keywords: tolerance, pedagogy of tolerance, normcritical pedagogy, religious studies, curriculum, swedish upper secondary school

Nyckelord: tolerans, toleranspedagogik, normkritisk pedagogik, religionsundervisning, religionskunskap, Gy11, gymnasieskolan

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	1
1.1 Syfte och frågeställningar	3
1.2 Metod och material	3
1.2.1 Urval	3
1.2.2 Litteratursökning	5
1.2.3 Presentation av litteraturen	7
1.2.4 Uppsatsens upplägg, ansats och analysmetod	9
2. BAKGRUND	11
2.1 Toleransbegreppets många ansikten	11
2.1.1 Historisk tillbakablick – från religionskrig till 1900-talets intolerans	11
2.1.2 Toleransbegreppets betydelse i skilda kontexter	13
2.2 Normkritik och normkritisk pedagogik	14
2.3 Tolerans och normkritik i Skolverkets publikationer	15
2.3.1 Tidigare, och övriga, läroplaner samt styrdokument	16
2.3.2 Gyll	16
2.3.3 Övriga publikationer	17
2.4 Ämnet religionskunskap	17
3. ANALYS	21
3.1 Begreppet tolerans	21
3.1.1 Tolerans hos Nykänen	21
3.1.2 Tolerans hos Standish	22
3.1.3 Tolerans hos Cohen	23
3.1.4 Tolerans hos Hansson	25
3.1.5 Sammanfattning av analys	26
3.2 Normkritiskt pedagogiska perspektiv på kritik mot toleransbegreppet	27
3.2.1 Toleransutövandets makt	28
3.2.2 Normbevarande och skillnadsskapande tendenser	29
3.3 Avslutande sammanfattning	31
4. DISKUSSION	32
4.1 Fostran till tolerans och ämnet religionskunskap	32
4.2 Mångkulturalitet och pluralism	34
4.3 Didaktiska implikationer - sammanfattning	37
4.4 Metoddiskussion	38
4.5 Förslag till fortsatt forskning	39
5. SAMMANFATTNING	40

REFERENSLISTA

1. Inledning

Hösten 2012 undervisade jag för första gången i religionskunskap på en gymnasieskola. Under en lektion som berörde synen på religiositet i det moderna Sverige diskuterade jag, tillsammans med klassen, bland annat religionsfrihet och mångfald. Jag minns att vi pratade om, och påtalade, vikten av att tolerera och respektera varandra. En elev påpekar då för mig och resten av klassen att hen inte alls hade några problem med att tolerera andra, eftersom hen ändå kunde tycka precis vad hen ville. Eleven reducerade alltså på ett sätt begreppet tolerans till något en bara kan säga i ett visst socialt sammanhang för att sedan ändå tycka och känna precis vad en vill.¹ Denna upplevelse har följt mig ända sedan dess och insikten om att jag stod helt oförberedd att diskutera innebörden av begreppet tolerans har med åren inspirerat mig till att problematisera detta. Jag är långt ifrån den första som slagits av problematiken i toleransbegreppet kontra religion, vilket jag kommer att visa på längre fram genom bland annat John Lockes och Pierre Bayles debatter från sent 1600-tal. Det jag vill visa på härnäst är att denna debatt långt ifrån är död, det verkar snarare som om att toleransbegreppet är ständigt aktuellt när det kommer till pedagogisk och didaktisk praktik.

Att begreppet tolerans rymmer många tolkningar, förståelser och definitioner råder det inga tvivel om. Under förarbetet till denna uppsats stötte jag på boken *Vem är du?* skriven och illustrerad av Pernilla Stalfelt och utgiven i samarbete med stiftelsen Teskedsorden. Boken, med undertiteln "en bok om tolerans", skickades under hösten 2012 ut till Sveriges samtliga tredjeklassare. Det första en möts av som läsare är en kortare definition av just ordet tolerans, vilken lyder som följer: "Tolerans = förmåga att respektera och tåla det som är, det jag inte kan förändra och det som inte skadar mig".² Författaren återkommer kontinuerligt till toleransbegreppet och utvecklar det genom formuleringar som "tolerans är lika med att svälja förtretet" samt "gör inte mot andra det som du själv inte skulle vilja bli utsatt för".³

Ur ovan nämnda citat kan en göra tolkningen att tolerans innebär insikten att tåla det som är, det som aldrig går att förändra, genom att svälja den eventuella ilska etc. en känner mot det. Detta eftersom en inte ska behandla andra på ett sätt som en själv skulle vilja bli behandlad på. Det går att dra paralleller till Kants kategoriska imperativ här och vidare går det att argumentera för att logiken (eller varför inte maximen) är acceptabel i sammanhanget eftersom en själv inte vill bli utsatt för intolerans. Resonemanget harmoniserar i min tolkning väl med pliktetiken. Jag återkommer till Stalfelt längre ner i ett vidare resonemang om toleransbegreppets mångtydighet.

Ett bra exempel på aktualiteten i begreppet tolerans är boken *10 lektioner om tolerans* (2012) skriven av Christer Mattsson och Magnus Hermansson Adler. Ett lektionsmaterial som bygger på något som kallas Kungälvsmodellen.⁴ Boken utkom i samband med det från regeringen understödda *Läraryft mot främlingsfientlighet* och riktar sig såväl till högstadie- som gymnasieskolor. Myndigheten Forum för levande historia är en annan aktör vars medarbetare arbetar med toleransbegreppet i form av kartläggningar och undersökningar i skolan. Det intressanta i sammanhanget att nämna här är att en av deras rapporter, *Tid för tolerans* (2014), delvis behandlar relationen mellan religion och tolerans. Titeln årtal vittnar om aktualiteten hos begreppet.

1 Värt att påpeka är att detta givetvis är *min* tolkning av situationen, ingen uppföljning ägde rum.

2 Stalfelt 2012 s. 1

3 Ibid s. 23, 26

4 För en genomgående beskrivning av Kungälvsmodellen rekommenderas

<http://www.teskedsorden.se/kungalvsmodellen/>

Författaren och religionsfilosofen Leif Stille skriver i antologin *Frihet och gränser – filosofiska perspektiv på religionsfrihet och tolerans* att begreppen tolerans och religion kan uppfattas som vaga och mångtydiga. Han skiljer sedan begreppen åt och menar att tolerans uppfattas som ett honnörsord för de allra flesta människor medan religion blir något mer problematiskt. Religion är ett starkt värdeladdat ord vilket i sin tur betyder att känslorna inför det kan vara allt ifrån starkt positiva till starkt negativa beroende på person.⁵ Som jag nämnt här ovan är jag av den uppfattningen att olika människor sannolikt tolkar toleransbegreppet på olika sätt, innebörden kan skilja sig från person till person. Vi kan återvända till exemplet ur Stalfelts bok här ovan. Hennes förståelse av begreppet tolerans har alltså nått ut till Sveriges samtliga tredjeklassare. Här bör vi ställa oss frågan vad detta kan innebära. Min första tanke är att hennes förståelse/förståelser inte överensstämmer med min egen. Om vi ponerar att dessa tredjeklassare bär med sig denna förståelse, eller i alla fall delar av den, i bakhuvudet ända upp på gymnasiet, då har vi en motsättning som är väl värd att problematisera och diskutera. Det går givetvis att argumentera för att begreppstolkningen och innebörden är av en mer komplex art när en av dessa tredjeklassare når gymnasieskolan. Men, jag tror att en blundar för en viktig del av förståelsen i människors tolkning och förståelse av ett begrepp om en inte problematiserar hela bilden. Problemets relevans för religionskunskapsämnet är enligt mig påtaglig.

Förutom min egen upplevda erfarenhet kring toleransbegreppets mångtydighet och innebörd, samt den samhälleliga debatten kring begreppet, tar jag även utgångspunkt i gymnasieskolans värdegrund samt religionsdidaktisk litteratur. Den förstnämnda innehåller nämligen begreppet tolerans, vilket eleverna ska fostras till i överensstämmelse med den etik som förvaltats av en kristen grund. Något som vidare kan ställas mot ämnesplanen i religionskunskap där det står att läsa att kristendomen skall ha särskild plats i undervisningen på grund av att ”dess traditioner har särskild betydelse då denna tradition förvaltats den värdegrund som ligger till grund för det svenska samhället”.⁶ Det sistnämnda problematiserar begreppet i en religionsdidaktisk kontext. Båda kommer att förklaras närmare i uppsatsens bakgrund.

Framväxten av genuspedagogisk forskning i Sverige har även bidragit till att begreppet tolerans kommit att ifrågasättas, främst inom den normkritiska pedagogiken där röster höjts för att uppmärksamma att tolerans riskerar att fungera som *normbevarande*. Kanske beror detta delvis på toleransbegreppets mångtydighet. Det verkar oavsett som att normkritik befäster sig allt mer i pedagogiska verksamheter, ett bra exempel på detta är metodmaterialet *Bryt!* av Carl Åkerlund som redaktör, utgiven av Forum för levande historia och RFSU ungdom. Det är ett metodmaterial tänkt att understödja problematiserandet av, som de själva skriver, ”normer i allmänhet och heteronormen i synnerhet”.

I denna uppsats kommer jag alltså huvudsakligen att analysera begreppet tolerans utifrån ett antal framskrivna förståelser. Jag kommer även att, utifrån dessa förståelser, problematisera toleransbegreppet genom att ställa det i relation till kritiken mot det som är sprungen ur normkritiskt pedagogiska perspektiv. Detta för att dels få en så heltäckande bild som möjligt av själva begreppet tolerans, men även för att undersöka hur kritiken i sig kan tolkas. Jag anser att det i en uppsats som denna är viktigt att ta med denna kritik och förståelse av tolerans för att fånga den aktuella debatten och diskussionen. Detta kommer att ske på så sätt att jag redogör för hur kritiken framförts ur ett antal valda källor. Den övergripande poängen är enkelt uttryckt att skapa en bild som är så djup (genom analysen av olika förståelser) och bred (genom kritiken mot begreppet) som möjligt.

5 Modée & Strandberg 2006 s. 141

6 Skolverket 2011 s. 137

Begreppet tolerans är ett ständigt återkommande begrepp när en diskuterar och närmar sig religion. Många gånger kan det hända att en vänt på begreppet och istället kallar det för intolerans. Oavsett om en syftar till tolerans, eller som i vissa fall, bristen på den, är det ett begrepp som dyker upp i tidningar, böcker, i nyhetsprogrammen på tv och i den offentliga debatten. Att som religionskunskapslärare tillägna sig förståelse för begreppets mångtydighet och de mer kritiska aspekterna av det är enligt mig något mycket viktigt. I uppsatsens avslutande del kommer jag därför att diskutera vilka didaktiska implikationer som kan utläsas av de förda resonemangen och själva analysen. Utifrån denna beskrivning kommer jag nu att gå vidare med en syftesbeskrivning och uppsatsens konkreta frågeställningar.

1.1 Syfte och frågeställningar

Syftet i denna uppsats är att redogöra för, och analysera, olika förståelser av begreppet tolerans. Begreppsförståelserna kommer sedan att ställas emot varandra i avseende att belysa skillnader och likheter. Den kritik mot toleransbegreppet som formulerats främst utifrån den normkritiska pedagogiken kommer att inkluderas för att visa på de bredare problematiska aspekterna av begreppet. Avslutningsvis ämnar jag att utifrån de analyserade förståelserna, samt den framskrivna kritiken mot toleransbegreppet, diskutera vilka didaktiska implikationer detta kan tänkas få för undervisningen i ämnet religionskunskap. Utifrån denna syftesbeskrivning ställs följande frågor:

- Hur kan begreppet tolerans förstås?
- Vilken kritik mot tolerans går att finna inom normkritiskt pedagogiska perspektiv?
- Vilka didaktiska implikationer kan utläsas av begreppsförståelserna samt kritiken?

De första två frågorna besvaras således i analysen medan den sista besvaras i uppsatsens diskussion.

1.2 Metod och material

Det material jag kommer att använda för min analys utgörs av olika typer av källor vilket kräver en konkret genomgång. Urval och tillhörande urvalskriterier presenteras först här nedan. Detta följs av en genomgång av min litteratursökning. Avslutningsvis presenteras den litteratur som ligger till grund för min analys. Detta innebär, förutom en tydlig källutredning, även en motivering av urvalet utifrån uppsatsens syfte och den gjorda urvalsprocessen relaterat till analysen.

1.2.1 Urval

Eftersom uppsatsens två första frågor, de som är relaterade till analysen, skiljer sig avseende litteratur, har urvalsprocessen varit tudelad. Detta innebär att olika kategorier av kriterier har använts för uppsatsens två olika delar. Jag vill därför börja med att presentera den urvalsprocess som präglat mitt litteraturval för frågan om hur begreppet tolerans kan förstås. Kriterierna för urval ställs upp här nedan, de följs sedan var och en av en kortare förklaring. Avsikten är att göra urvalsprocessen så tydlig som möjligt, snarare då än att ställa upp en tabell och sedan skriva ihop en förklaring i ett enda stycke. På grund av uppsatsens karaktär är kriterierna mer beskrivande än detaljspecifika. Kriterierna är, som själva uppsatsen, således mer kvalitativa än kvantitativa. Mitt

urval är tänkt att mynna ut i, och representera, en sammanfattande beskrivning av hur toleransbegreppet och dess kritik kan förstås, inte en allomfattande beskrivning. Önskvärt är dock att det material som behandlar tolerans i viss mån är av olik karaktär och representerar olika kontexter. Jag kommer, i de kriterier jag ställt upp, delvis stödja mig mot det som Sven Ove Hansson menar är kriterier för god filosofi i boken *Verktyslära för filosofer*.

1: Uttryck för en specifik förståelse och/eller begreppsdefinition Den valda litteraturen ska på något sätt ge uttryck för en förståelse eller definition av begreppet tolerans. Tolerans ska alltså inte enbart diskuteras som ett instrument eller verktyg, något som i texten blir externt. Innehållet i begreppet ska alltså diskuteras och belysas på något sätt, antingen genom en explicit definition och/eller genom en argumentation. Kortfattat kan en säga att författaren ska ta ställning till toleransbegreppets innehåll och funktion.

2: Kontext Litteraturens resonemang och argumentation bör gärna i någon mån spegla samhällliga frågor och faktorer som är aktuella inom religionskunskapsämnet såsom mångfald, jämlikhet och mångkultur. Med detta sagt *behöver* inte litteraturen handla om eller ta upp dessa faktorer, men den får å andra sidan inte explicit behandla något som går utanför dem. Det är för denna uppsats inte intressant med litteratur som exempelvis berör toleransstrategier inom alltför snäva och specifika yrken och så vidare. Det är heller inte relevant med historiska utsagor om hur toleransbegreppet använts i vissa specifika skeenden eller händelser.

3: Samtid Detta går hand i hand med ovanstående punkt. Syftet med detta kriterium är att stärka sambandet med skolan. Under förarbetet till denna uppsats förstod jag tidigt att en stor del av den samtida litteraturen behandlar just tolerans i ljuset av till exempel mångkultur. Det ska dock noteras att filosofiska idéer och bidrag på många sätt kan hålla sig tämligen oförändrade över flera århundraden.⁷ Däremot kan idéer, i själva diskussionen av dem, vara färgade av sin samtid vilket är önskvärt i mitt fall. Det ska dock inte ses som ett hundra procentigt uteslutande kriterium utan mer som en prioritering.

4: Argumenterande Litteraturens bidrag till förståelsen av toleransbegreppet måste hålla en öppen och argumenterade diskussion. Eftersom det är en förståelse av begreppet tolerans som är central kan litteraturen inte bygga på ”stängda” och oreflekterade svar. Vidare ska argumentationen drivas av öppenhet och förnuft i sitt ställningstagande. Det handlar här även om att argumentationen ska vara av sådan art att den är tillgänglig för kritik, fri från ”intellektuell isolering”.⁸

För uppsatsens andra fråga, den som inbegriper kritik mot toleransbegreppet formulerat ur normkritiskt pedagogiska perspektiv, har jag valt följande urvalskriterier för litteraturen. Dessa skiljer sig från ovanstående kategori med urvalskriterier, främst eftersom det här inte handlar om begreppsförståelser.

1: Kontext Kritiken mot toleransbegreppet ska framföras och vara situerat i och/eller syfta till en skolkontext. Vidare ska den största delen av litteraturen fånga den svenska debatten, detta för att öka kontaktytorna mellan den svenska skolan och ämnet religionskunskap samt för att stärka uppsatsens ämnesdidaktiska anknytning.

7 Hansson 2009 s. 13

8 Ibid s. 43

2: Samtid Litteraturen ska fånga den aktuella debatten kring toleransbegreppets problematik. Eftersom normkritisk pedagogik är ett relativt nytt begrepp som fått fäste under 2000-talet bör litteraturens framförda kritik därför spegla, och speglas av, denna tidsperiod.

3: Argumenterande Litteraturens bidrag till kritiken och problematiserandet av toleransbegreppet måste hålla en öppen och argumenterad diskussion. Kritiken ska vara underbyggd på så sätt att den erbjuder lösningar och/eller andra tankesätt. Vidare ska argumentationen drivas av öppenhet och förnuft i sitt ställningstagande.⁹ Det handlar här även om att argumentationen ska vara av sådan art att den är tillgänglig för kritik, fri från ”intellektuell isolering”.¹⁰

1.2.2 Litteratursökning

I detta avsnitt kommer de använda sökstrategierna att presenteras. Jag kommer att använda mig av samma uppdelning som under föregående punkt då sökprocessen på grund av frågornas natur varit tudelad. Jag har uteslutande för all litteratursökning använt mig av Summon då de verktyg som tillhandahålls här har passat mina sökbehov bäst. Summon är Högskolan Dalarnas söktjänst som i en sökruta kombinerar ett antal databaser och högskolans egen bibliotekskatalog.¹¹ Google Scholar har använts för kompletterande sökningar. Här nedan presenteras en tabell över sökord och antal träffar relaterat till uppsatsens första fråga. I Summon har sökningarna avgränsats till att endast innefatta böcker, bokkapitel, avhandlingar och tidskriftsartiklar. Vidare har jag valt att endast inkludera resultat som innefattas av bibliotekets samling.

	Summon:
Tolerans	2719
Tolerans + etik	109
Tolerans + etik + filosofi	68
Toleration + ethics	15825

Att söka enbart på ordet tolerans visade sig generera alldeles för många resultat då begreppet tolerans kan innebära olika saker inom skilda kontexter. Jag lade därför till ordet ”etik” och minskade på så sätt mina resultat drastiskt. Här hittade jag två titlar som fångade mitt intresse vars ämnesord i databasen inkluderade ”filosofi”. Jag lade således till detta i ord i min sökning och minskade åter igen antalet träffar något. Efter att ha gått igenom sökresultaten fattar jag beslutet att välja de två titlar jag hittade under min andra sökning. Den ena (Nykänen) tar nämligen upp, och diskuterar förståelsen av, tolerans explicit i skolan. Den andra (Hansson) innehåller enligt sin innehållsförteckning ett kapitel där förståelsen, och definitioner, av tolerans diskuteras och förstås i ljuset av jämlikhet, något som övriga resultat inte gör. Detta kapitel visar sig bygga på en tidigare publicerad vetenskaplig artikel, det slutgiltiga valet faller således på denna artikel. De övriga sökresultaten syftar till avgränsade kontexter som i och med urvalskriterierna blir icke-relevanta i min uppsats. Exempel på detta är omvårdnadsvetenskap, historiska skildringar och exegetik.

9 Hansson 2009 s. 43

10 Ibid

11 För en komplett lista över inkluderade databaser etc. hänvisar jag till: <http://du.se/sv/bibliotek/Soka--anvanda1/Hjalpsidor-for-sokfunktionen/Sa-soker-du-i-Summon/>

Jag gör sedan en direkt översättning av min andra sökning till engelska vilket resulterar i väldigt många träffar. Jag laborerar med söktermer jag inte valt att presentera i tabellen ovan då de gav ännu fler och spridda resultat. Sorteringen på relevans i sökresultaten hjälper mig dock när jag börjar gå igenom de första sidorna av träffar. Det förefaller vara så att ju längre ned i listan över sökresultat jag kommer, desto fler ord och kontexter innehåller titlarna. Eftersom det är en öppen diskussion om förståelsen av begreppet tolerans jag är ute efter vänder jag tillbaka till de första träffarna och väljer ut tre titlar. Två av dessa kommer att inkluderas i uppsatsen, två artiklar som båda ger uttryck för en förståelse av tolerans, den ena är av mer övergripande art och den andra diskuterar tolerans jämte mångkulturalism. Den tredje valda titeln innehåller inte detta utan diskuterar tolerans i relation till övriga filosofiska och etiska problem. Urvalet i detta fall är alltså baserat på sökmotorns relevansfunktion, vilket visade sig stämma väl överens med mina kriterier. Det ska dock påpekas att det sannolikt finns fler titlar som kan passa in i detta arbete. Samma sökning har även gjorts i DiVA med forskningspublikationer som enda avgränsning, inget av värde för denna uppsats hittades. Google Scholar har här lämnats utanför.

Litteratursökningen för uppsatsens andra fråga har i huvudsak gjorts genom att följa referenslistor. En regelrätt sökning i Summon och Google Scholar har även gjorts. Antologin *Normkritisk pedagogik* (2010) för på flera ställen resonemang kring tolerans och normkritik. Dessa kapitel referenslistor har därför använts för att ge en fingervisning. Vissa kapitel i antologin, i synnerhet kapitel 2, diskuterar även andra forskares bidrag till denna debatt vilket ytterligare gett mig spår att följa upp. Detta tillvägagångssätt har bidragit till titlar som väl överensstämmer med mina urvalskriterier. Inkluderat är även ovan nämnda kapitel. För den vidare sökningen har följande sökord har använts, ingen avgränsning i sökresultaten har gjort.

	Summon:	Google Scholar:
Tolerans + normkriti*	1	103
Tolerans + kritik + norm*	165	8310
Normkritisk pedagogik + tolerans	0	205
Normkritiska perspektiv	11	922

Det första som bör sägas här är att jag uteslutande valt ut material utifrån sökningarna i Summon. Google Scholar gav, förutom samma träffar som i Summon, en oöverskådlig mängd C-uppsatser och dylikt som inte är relevant för denna uppsats. Den första sökningen, vilken gav en träff i Summon, resulterade i en tidskriftsartikel vilken visade sig vara för tunn för att vara relevant. De nästkommande två sökningarna gav ingenting av relevans medan den sista sökningen gav en relevant träff i Summon. Det handlar här om ett kapitel i en forskningsrapport. Två saker bör påpekas angående sökningen av material i detta fall. För det första är materialet tämligen svåråtkomligt då det, utifrån det jag hittat, i de flesta fall verkar vara så att det jag söker återfinns inne i texter som för bredare resonemang. För det andra håller en del av materialet jag hittat inte den högsta vetenskapliga kvalitén då det i vissa fall rör sig om rapporter, antologier och så vidare. Detta ställer således högre krav på öppenheten och karaktären på diskussionen i texterna, något jag återkommer till under följande punkt.

1.2.3 Presentation av litteraturen

Jag kommer här nedan i block att presentera och gå igenom den litteratur jag avser använda i uppsatsens analys. Detta material förefaller erbjuda en tillräcklig mängd perspektiv för uppsatsens syfte och omfattning. Först ut är den litteratur som ligger till grund för uppsatsens första fråga.

Värdegrund, demokrati och tolerans – om skolans fostran i ett mångkulturellt samhälle av Pia Nykänen. Detta är Nykänens doktorsavhandling utgiven 2009 av Bokförlaget Thales. Nykänen är universitetslektor vid institutionen för pedagogik, kommunikation och lärande på Göteborgs universitet. Avhandlingen fokuserar övergripande på skolans värdegrund så som den uttrycks i den svenska läroplanen. Tolerans är ett delmoment i denna värdegrund, ett värde i sig. Detta belyser Nykänen särskilt ur politikernas och utbildningsretorikernas försök att hantera samhällspluralism. Avhandlingen motsvarar mina kriterier på så sätt att den är situerad i skolan med fokus på mångkultur. Den ger uttryck för en förståelse av begreppet tolerans genom en argumentation som präglas av öppenhet.

The concept of tolerance av Anders Hansson. Publicerad i den svenska filosofitidskriften *Theoria* 2007. Författaren försöker här skissera en teori om tolerans, något han själv kallar för just toleransens koncept.¹² Han pekar ut några grundläggande delar som ingår i detta koncept, eller i denna förståelse, och bjuder in till vidare påbyggnad och debatt. Artikeln är referegranskad och motsvarar mina kriterier på så sätt att den bidrar med en förståelse av toleransbegreppet och den innehåller ett brett och generellt resonemang. Som jag redan nämnt här ovan är den argumenterande och öppen, den är även samtida.

What toleration is av Andrew Jason Cohen. Publicerad i den amerikanska filosofitidskriften *Ethics* 2004. Denna artikel har en hel del gemensamt med Hansson, även här försöker författaren konceptualisera toleransbegreppet. Cohen ställer sig frågan om vad tolerans faktiskt är. Resultatet är en genomgång av vilka komponenter som ingår i, och omsluter, en tolerant handling, och vilka som inte gör det. Cohen exemplifierar genomgående med variationer av tolerant handlande, något som motsvarar mina kriterier. I övrigt bidrar artikeln till en förståelse av toleransbegreppet, den är argumenterande och samtida. Även denna artikel är referegranskad.

Toleration, multiculturalism and mistaken belief av Paul Standish. Publicerad i den brittiska tidskriften *Ethics and education* 2006. Denna artikel belyser tolerans i ljuset av mångkulturalism och utbildning. Standish återger här en förståelse som bäst kan översättas som ”lättsam tolerans”.¹³ Författaren situerar sig mitt i en rådande diskussion om relativism i studiet av religion och mångkulturalism. I artikelns avslutande delar relaterar han sin lättsamma tolerans till den engelska läroplanen. Artikeln är referegranskad och överensstämmer med mina kriterier på så sätt att den ger uttryck för en förståelse av begreppet tolerans. Artikelns kontext är relevant i och med att den åsyftar utbildning, mångkulturalism och religion. Den är även argumenterande och vissa delar är debatterande och samtida.

Jag kommer nu gå över till att presentera det material som ligger till grund för analysen av uppsatsens andra fråga.

12 Jag har valt översättningen ”koncept” snarare än ”begrepp” av den anledningen att jag rent övergripande tolkar Hanssons text som ett försök att konceptualisera begreppet snarare än att enbart utreda begreppets definition/betydelse. Mer om detta i den aktuella analysen.

13 Översatt från engelskans ”easy-going tolerance”

Skolan gör skillnad av Sabine Gruber från 2007. Detta är Grubers doktorsavhandling vid Linköpings universitet. Den undersöker rent övergripande hur etnicitet upprätthålls och produceras i sociala relationer inom skolan som institution, närmare bestämt hur etnicitet görs till en kategori. Avhandlingen innehåller ett kapitel där tolerans problematiseras i ljuset av maktskillnader och dess positioner, ”vi och dem” samt kategorier. Även om Gruber inte explicit tar spjörn mot den normkritiska pedagogiken argumenterar hon på ett sätt som är helt förenligt med den. Detta har antagligen sin förklaring i att normkritisk pedagogik som begrepp fick sitt uppsving efter hennes avhandling. En öppen och reflekterande argumentation präglar hela kapitlet och det faktum att avhandlingen är samtida och situerar sig i en svensk skolkontext gör att den uppfyller kriterierna för denna uppsats.

Always somewhere else av Eva Reimers från 2007, professor i pedagogiskt arbete vid Linköpings universitet. Detta är ett kapitel i en forskningsrapport vid namn *Norms at work* tillika resultatet av ett samarbete inom TRACE (The transnational cooperation for equality). TRACE är ett samarbete skapat och finansierat av EU. Reimers kapitel behandlar huvudsakligen normkritik och tolerans när det kommer till diskriminering. Kapitlet är intressant i sammanhanget på grund av värdegrundsdiskussionerna och hennes fokus på både lärare och elever. Reimers stöder sig genomgående mot relevant forskning och texten präglas av öppenhet och en problematiserande ton. Texten är även samtida vilket innebär att den uppfyller samtliga kriterier.

Normkritiska pedagogiker, lagstiftad antidiskriminering och maktanalys av Irina Schmitt (2014), universitetslektor inom genuspedagogiska institutionen vid Lunds universitet. Detta är ett kapitel i samlingsvolymen *Vetenskapliga perspektiv på lärande, undervisning och utbildning i olika institutionella sammanhang – utbildningsvetenskaplig forskning vid Lunds universitet*. Schmitt arbetar här rent övergripande med olika normkritiska förhållningssätt. En stor del av kapitlet handlar explicit om detta i relation till tolerans och toleranspedagogik. Schmitt skriver själv att kapitlet är tänkt att fungera som ett diskussionsbidrag i en differentierad debatt om skolans roll i samhället. Texten präglas av en öppenhet i argumentationen och i det stöd författaren tar mot övrig aktuell forskning på området. Texten är även samtida vilket innebär att den uppfyller samtliga kriterier.

Lika värde, lika villkor? - arbete mot diskriminering i förskola och skola av Love Nordmark och Maria Rosén från 2008. Nordenmark är antropolog, utbildare, skribent samt verksamhetsansvarig för UMO.se (en nationell plattform för unga om sex, hälsa och relationer). Rosén är magister i pedagogik med särskilt fokus på jämställdhet, genus och sexualitet inom skolan. De ägnar ett kapitel åt normkritik och ställer det kontinuerligt mot tolerans. De utgår rent övergripande här från den amerikanske professorn Kevin Kumashiros fyra strategier för antidiskriminerande undervisning. Anledningen till att jag väljer deras kapitel, och inte går direkt till Kumashiro, är för att de förlägger diskussionen och argumentationen i en svensk kontext, något som bättre överensstämmer med mina urvalskriterier. Kumashiro för exempelvis inte en diskussion kring begreppet tolerans på samma explicita sätt som Nordenmark och Rosén. Texten präglas av en öppenhet och ett prövande förhållningssätt samtidigt som den tar stöd mot aktuell forskning.

1.2.4 Uppsatsens upplägg, ansats och analysmetod

Denna uppsats är en kvalitativ litteraturstudie. På grund av problemformuleringens och frågornas karaktär bör en utredning om vad litteraturstudie innebär i just denna uppsats företas eftersom den inte faller helt in i en förutbestämd mall. Litteraturstudien är av allmän typ. Att göra exempelvis en systematisk analys hade i denna kontext varit svårt, för att inte säga omöjlig, detta på grund av att en evidensbaserad förståelse av ett filosofiskt begrepp som tolerans logiskt sett är orimlig. Vidare, som jag visat på i detta avsnitt, främst under rubriken *litteratursökning*, är det inte försvarbart att försöka inkludera all tillgänglig evidens.¹⁴ För att i största möjliga mån undvika bristerna som kan uppstå i en sådan studie har stor vikt lagts vid identifikation, urval och kritisk granskning av materialet (kvalitetsbedömning).¹⁵ Uppsatsens första fråga som behandlar förståelser av toleransbegreppet kan dock sägas ingå i det som kallas *begreppsanalys*. Denna analys görs vanligtvis i tre steg där det sista steget, diskriminationsanalys, blir aktuellt i denna uppsats.¹⁶ Detta innebär att utreda olika meningar, eller *förståelser*, av ett begrepps betydelse och innebörd.¹⁷ Detta stöds ytterligare genom nedanstående resonemang om uppsatsens ansats.

Uppsatsen har en läroplansteoretisk ansats, där det i Gy11 centrala begreppet ”tolerans” analyseras kritiskt-konstruktivt i ljuset av tidigare forskning. Detta är ett begrepp jag menar är centralt för tolkningen av ämnesplanen för religionskunskap i samma läroplan. Den amerikanske utbildningsforskaren John Goodlad har utarbetat analysverktyg för studier av av läro- och ämnesplaner. Goodlad arbetar med två olika begreppsupsättningar, en som berör beslutsnivåer i arbetet med läroplanen och en som berör läroplanernas olika framträdelseformer. På beslutsnivån blir den undervisningsmässiga nivån intressant, den nivå där läraren tar beslut om hur hen ska förhålla sig till läroplanen, i detta fall begreppet tolerans. I enlighet med den andra begreppsupsättningen handlar det i denna uppsats om att analysera tolkningar av läroplansbegreppet tolerans. Goodlad menar att läraren, med sin uppfattning, är *en* aktör av många.¹⁸ Jag menar att det, i enlighet med ovanstående resonemang, är intressant att analysera olika tänkbara tolkningar av läroplansbegreppet tolerans.

I uppsatsens analys används en hermeneutisk analysmetod. Detta innebär i sammanhanget texttolkning där etablerandet av sammanhang och mening samt skapandet av förståelse för texternas meningar är centralt.¹⁹ Denna analysmetod ställer krav på på författaren, vilket behandlas här nedan. Detta eftersom en tolkande verksamhet alltid präglas av tolkarens värderingar, förförståelse och kontexten.²⁰ Till detta vill jag även stödja mig mot filosofiprofessorn Sven Ove Hanssons resonemang kring filosofisk metod. Han menar att filosofin har en bristfällig metodologisk enhet och att det därför inte kan sägas finnas någon vedertagen filosofisk metod. Hansson förespråkar därför en ”metodologisk pluralism med en tydlig gränsdragning mot metodologisk nihilism”. Av just denna anledning har jag valt att stödja mig mot resonemangen, i plural, här ovan.

14 Barajas, Forsberg & Wengström 2013 s. 28

15 Ibid s. 25-26

16 De övriga är etymologisk och semantisk analys. En etymologisk analys görs dock delvis i uppsatsens bakgrund där begreppets historia presenteras kortfattat.

17 Barajas, Forsberg & Wengström 2013 s. 33

18 Schüllerqvist & Osbeck 2009 s. 20-21

19 Barajas, Forsberg & Wengström 2013 s. 150

20 Thurén 2007 s. 95-99

Förförståelse innebär rent konkret att vi människor aldrig uppfattar verkligheten med enbart våra sinnen. Nya intryck möts av tidigare tolkningar, det vill säga vår förkunskap. Förförståelse, och förkunskap, är det som gjort att jag över huvud taget skriver min uppsats i det valda ämnet. Det som dock blir relevant att diskutera är hur förförståelsen påverkar synsätt och tolkning i just denna uppsats. I bästa fall ger förförståelsen förutsättningar för att skaffa sig erfarenheter och kunskap vilket leder till verklig förståelse. Men, förförståelsen kan även bidra till missförstånd och felaktiga föreställningar.²¹ En bör även komma ihåg att när en författare arbetar hermeneutiskt med texter så tolkas något som redan är tolkat.²² I uppsatsens analys förhåller jag mig alltså till en värld som redan är tolkad av författarna själva, samtidigt som jag rekonstruerar dessa tolkningar inom min valda kontext. Detta förhållningssätt kallas för dubbel hermeneutik.²³

En annan viktig faktor att belysa är relationen mellan förståelse och kontext. Den kontext jag rör mig inom kan övergripande sägas vara läroplansbegreppet tolerans inom religionskunskapsämnet. Det är dock även viktigt att beakta de olika författarnas kontexter, det vill säga det sammanhang som ger författarnas texter dess bestämda mening.²⁴ Detta är en av huvudanledningarna till att jag låter analyserna av toleransförståelserna var och en stå för sig själva. Det är först i uppsatsens diskussion jag tolkar dem i enlighet med uppsatsens kontext. Erfarenheterna och kunskapen som detta arbete skänkt mig har bidragit till att jag har reviderat min förförståelse. Ett resonemang om hur denna process kan ha påverkat just denna uppsats förs därför i de avslutande kapitlen i form av en metoddiskussion.

21 Thurén 2007 s. 58-61

22 Gilje & Grimen 2007 s. 175

23 Ibid s. 177

24 Ibid s. 185

2. Bakgrund

I detta avsnitt kommer jag att redogöra för det sammanhang och de aspekter som omsluter min problemformulering. Den första delen innehåller en tillbakablick på toleransbegreppets historia för att sätta det i sin bredaste kontext. Anledningen till detta är att skapa en grund för de kommande förståelserna av toleransbegreppet att stå på. Detta följs av en diskussion kring tänkbara användningar av begreppet tolerans inom olika sammanhang och discipliner för att konkret ringa in var begreppet hör hemma inom ramarna för denna uppsats. Avslutningsvis ges en kortare beskrivning av normkritik och normkritisk pedagogik för att bidra till förståelsen av den kritik som presenteras i analysen.

Den andra delen av bakgrunden är centrerad kring skolan och den ämnesdidaktiska relevansen. Här presenteras först och främst styrdokument och övriga publikationer från Skolverket främst med fokus på begreppet tolerans. Begreppet normkritik kommer även det att behandlas här eftersom det är inkluderat i Skolverkets begreppsapparat. Inkluderandet av detta begrepp här blir relevant för uppsatsens analys, där förhållandet mellan begreppen analyseras. Detta följs avslutningsvis av en ämnesdidaktisk anknytning där begreppens relevans och plats inom religionskunskapsämnet presenteras. Särskild vikt här kommer att läggas vid toleransbegreppet. Det handlar således om begreppens funktion i skolan i *allmänhet* och i ämnet i *synnerhet*.

2.1 Toleransbegreppets många ansikten

Att analysera förståelser av ett visst begrepp kräver olika mått av historiskt omfång. Jag har för min analys valt att fokusera på material som uppkommit under 2000-talet. Vidare har jag avgränsat på så sätt att förståelserna är framskrivna i en svensk kontext, både samhälleligt och i en skolkontext. Jag kommer nu att förankra begreppet tolerans i den moderna historien, detta görs för att placera ”mina” förståelser i ett större sammanhang. Att inte göra detta försvårar sannolikt förståelsen för begreppet som på många sätt är beroende av dess historiska tyngd och utveckling. Risken är nämligen att de förståelser som analyseras i denna uppsats ses som de enda giltiga. Det kan även i värsta fall tolkas som att tolerans är ett förhållandevis nytt begrepp, vilket det inte är. Följande stycke visar på en historia för begreppet som är allt annat än enkelriktad och oproblematiserad, något en bör ha i bakhuvudet när det handlar om att förstå nutida förståelser av det. Avslutningsvis bör det tilläggas att jag inte ämnar att explicit återge en historia om hur begreppet tolkats, utan även dess plats i samhälleliga debatter, i politik och hos enskilda människor.

2.1.1 Historisk tillbakablick – från religionskrig till 1900-talets intolerans

Vi kan med all säkerhet säga att någon dimension av begreppet tolerans alltid har funnits med oss människor, kanske som en del i vår överlevnadsinstinkt. Ingen kan med säkerhet säga när begreppet formulerades för första gången, men om vi syftar till den moderna användningen av begreppet blir det lättare att hitta en början. Jag har för detta avsnitt valt att använda mig av boken *Tolerans – hur man lär sig leva med dem man hatar* av Thomas Bredsdorff och Lasse Horne Kjøeldgaard, två danska författare tillika professorer i litteratur vid Köpenhamns universitet med främst dansk och nordisk litteratur som forskningsområden. De skriver om ett begrepps resa som leder ända tillbaka till 1600-talets slut, i efterdyningarna av de stora religionskrigen som utspelat sig på främst den europeiska kontinenten. Ur motsättningarna mellan olika protestantiska grupper växte ett krav på

tolerans fram. Under 1680-talet formades dessa röster till en kritisk massa.²⁵ De första inflytelserika försöken att forma begreppet tolerans gjordes av fransmannen Pierre Bayle och engelsmannen John Locke. De gick på varsitt sätt in i motsättningen mellan föreställningen om den enda sanna religionen och ateismen och föreslog en tredje möjlighet, nämligen tolerans. De menade att dessa två synsätt stred mot varandra på ett absurt sätt och pekade istället på vikten av frihet, något som bör präglade religionen. Hela detta tankesätt, och det som utmärker Locke och Bayle, är att det i deras mening inte finns någon ”yttersta sanning”.²⁶

Detta tankesätt, att det inte finns någon yttersta sanning, var nyskapande och kontroversiellt. Locke och Bayle visar dock gång på gång på toleransens rationella nödvändighet. Det är Locke som pekar på det ohållbara i att, inte bara inom protestantismen, bestrida andra människors tro, till exempel muslimers.²⁷ Idén om tolerans som en mellanväg, en slags acceptans inför den andre, kommer både att forma, och formas av, upplysningstankarna. Voltaire är den som ger begreppet en universell karaktär. Han menade att toleransen ”trivs lika bra i Kina såväl som i Turkiet”. Det är enligt honom inte enbart ett begrepp som kan användas för fredsförhandlingar mellan kristna grupper utan ett synsätt som bör präglade vår uppfattning om det som skiljer sig eller är annorlunda från person till person. En viktig formulering i hans *Traktat om toleransen* är att toleransen bör vara universell i den meningen att en bör tolerera alla, men inte allt.²⁸

Även om tolerans fått karaktären av att vara universellt sågs begreppet ända in på 1800-talet som något defensivt. Med detta menas att toleransbegreppet fungerade förlåtande, något som användes som försvar i situationer som redan nått ett visst mått av problematik. Filosofen John Stuart Mill kom att se, och senare formulera, tolerans som något offensivt. Han menade att tolerans gick lika bra att använda som ett angreppsvapen. Detta gick väl ihop med tidsandan som präglades av politisk liberalism. Den framgångsoptimism för den allt mer fria människan som rådde i delar av Europa stödde sig mot tanken på religiös frihet och att den ”naturliga böjelsen” intolerans kuvades.²⁹ 1900-talets världskrig, särskilt det andra, ställde frågan om tolerans på sin spets. Inte sedan 15- och 1600-talens religionskrig hade intoleransen varit så djupgående och allomfattande. Historikern Eric Hobsbawm, återgiven här i boken *Tolerans – hur man lär sig leva med dem man hatar*, menar att likheterna var slående men att aktörerna bytt skepnad. Religionerna hade bytts ut mot sekulära ideologier såsom nationalism och socialism vilka han menar fungerade som ”gudssurrogat”.³⁰

Kanske är det ändå George Orwell, återberättad här av Bredsdorff och Horne Kjældgaard, som uttrycker det bäst när han menar att det bara är fantasin och teknologin som sätter gränserna för intoleransen.³¹ 1900-talets djupa intolerans ställde således stora krav på toleransbegreppet, kunde en till exempel tolerera Hitler? På samma sätt som under 1600-talet bildades av debatten en ”kritisk massa” vars bästa exempel kan uttryckas i form av FN:s mänskliga rättigheter. Debatten om just mänskliga rättigheter och tolerans hör ihop och har även den en lång historia vilken jag inte kommer belysa vidare här. 1945 antar FN sin deklaration med begreppet tolerans i åtanke, precis som vid tidigare punkter i historien. Vidare är det intressant att notera den deklaration som antogs 1981 med syfte att utrota all form av intolerans baserad på religion och tro. Denna står i direkt

25 Bredsdorff & Horne Kjældgaard 2012 s. 41

26 Ibid s. 43, 51

27 Ibid s. 45

28 Ibid s. 69-70

29 Ibid s. 82-84, 86, 89

30 Ibid s. 180

31 Ibid s. 196

relation till deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna.³² En annan nämnvärd deklARATION är den av UNESCO antagna *Declaration on the principles of tolerance*. Denna deklARATION antogs 1995 för att stärka arbetet mot diskriminering av människor baserat bland annat på etnicitet. Särskilt intressant i sammanhanget är deklARATIONENS fjärde artikel som åsyftar utbildning. UNESCO, som är en förkortning för *united nations educational, scientific and cultural organisation*, förklarar här bland annat att tolerans bör vara något som genomsyrar all skolverksamhet och att skolan bör sträva efter att skapa förståelse för de rättigheter och den frihet som inkluderar *alla* människor.³³ Dessa deklARATIONER bör även problematiseras, eftersom det fortfarande är människor som ska tolka dem och fylla dem med praktisk mening. Att till exempel vilja avskaffa intolerans är ett omfattande projekt som inte låter sig göras enbart för att det står så.

Vi kan se en historia i cykler, från intolerans till tolerans under renässansen och upplysningen, till intolerans under särskilt första halvan av 1900-talet och slutligen tolerans genom bland annat FN:s mänskliga rättigheter. Att låta tolerans fungera enbart som ett ”honnörsord” som jag nämnde i inledningen kan, som jag visat på här, få konsekvenser. Faktum är att tolerans bör betraktas som ett socialt verktyg, en kulturprodukt, och inte som en gåva av naturen.³⁴ Det förefaller vara så att toleransbegreppet måste hållas levande och aktuellt för att stå redo att möta och inkludera förändringar, som den från religion till sekulära ideologier. I denna uppsats kontext är det särskilt intressant att notera att toleransbegreppet formulerades (eller rent utav ”uppfanns”) i skuggan av religionskrig och motsättningar till att ända in på 1980- och 1990-talet delvis äga samma innebörd och relevans (i och med de av FN och UNESCO antagna deklARATIONERNA).

2.1.2 Toleransbegreppets betydelse i skilda kontexter

Att närma sig ett komplext begrepp som tolerans kräver inledningsvis en definition av den aktuella kontexten. Detta avsnitt kommer att ringa in den för uppsatsen övergripande kontexten samt avgränsa och skilja på sannolika användningsområden. En sökning på ordet ”tolerans” på Nationalencyklopedins webbplats ger ett sökresultat på tre artiklar. Två av dem hamnar helt utanför denna uppsats kontext. De berör biologi, där tolerans är en ”organisms motståndskraft mot ogynnsamma miljöförhållanden”, och inom tekniken där tolerans innebär ett mått av avvikelse som kan accepteras utan att grundfunktionen hotas.

Den artikel som ringar in detta arbetes kontext är den som behandlar tolerans i filosofiska sammanhang. Stycket är författat av den svenske filosofen Dick A.R. Haglund, professor i religionsfilosofi samt religionsvetenskap vid Lunds respektive Göteborgs universitet. Bredden hos toleransbegreppet är stor då begreppet varit ett mer eller mindre viktigt inslag i ett flertal filosofiska riktningar, både empiristiska och humanistiska. Begreppet har ofta konkretiserats inom den politiska filosofin, historiskt främst genom liberalismen, men det ingår i den ”demokratiska överideologin överhuvudtaget”. Eftersom tolerans i denna bemärkelse har att göra med åsiktsskillnader, från åsiktstolerans till handlingstolerans, lyfts den personliga friheten samt människors lika värde och rättigheter fram till förgrunden.³⁵ Det är alltså inom denna kontext detta arbete rör sig. De begreppsförståelser som kommer att analyseras ska alltså ses som existerande inom ett filosofiskt sammanhang i allmänhet. I synnerhet handlar det om skolans värld, en komplex

32 Bredsdorff & Horne Kjældgaard 2012 s. 74-75, 80

33 http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13175&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

34 Bredsdorff & Horne Kjældgaard 2012 s. 257

35 Nationalencyklopedin, tolerans: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/tolerans>

institution som i detta avseende inte enkelt låter sig avgränsas. Av denna anledning kommer ingen särskild vikt att läggas vid ett åtskiljande av toleransens uttryck, vare sig de är personliga eller samhälleliga.

2.2 Normkritik och normkritisk pedagogik

Detta avsnitt syftar till att närmare förklara vad normkritik och normkritisk pedagogik innebär. Denna förklaring ska ses som övergripande, snarare än heltäckande, då normkritisk pedagogik innehåller en uppsjö av perspektiv, av vilka många saknar direkt relevans för detta arbete. För att kunna närma sig den normkritiska pedagogiken krävs kunskap om, och förståelse för, vad en norm är. Detta blir därför det första jag väljer att belysa. En norm kan i sin allra mest grundläggande funktion sägas vara något som representerar det som anses vara ”normalt”. Samtidigt som det ”normala” befästs i och med att en norm växer fram skapas också det som anses vara ”onormalt”. Om normen är att vi inte ska fysiskt skada andra människor blir det sannolikt enkelt för människor att enas om att det ”onormala” är något icke-önskvärt på alla plan. Om normen däremot innebär att kön kategoriseras, eller heterosexualitet blir norm, då uppstår problem. Jag har här nedan valt att använda mig av antologin *Skola i normer* för att vidare belysa normbegreppet. Bokens två huvudförfattare är Lena Martinsson och Eva Reimers (red.). Den förstnämnda är professor i genusvetenskap vid Göteborgs universitet och den sistnämnda professor i pedagogiskt arbete med inriktning mot normer och mångfald.

Det finns alltid människor som faller utanför normen, i fallet med heterosexualitetsnormen handlar det till exempel om homo- och bisexuella. Här är det viktigt att belysa maktperspektiven, det skapas en över- och en underordning där de som faller utanför normen riskerar att bli kategoriserade som icke-normala.³⁶ Förutom denna sociala dimension av normer kan en även se hur normer materialiseras, till exempel i form av ojämställdhet när det kommer till mäns och kvinnors löner, eller i skolans läroplaner, genom vilka normer stabiliseras och traderas inom den konkreta skolmiljön varje dag.³⁷ Det är alltså viktigt att komma ihåg att när en norm skapas är det alltid något som lämnas utanför, och i samma stund förskjuts makten till normens fördel. Inom detta synsätt, särskilt när det handlar om skolan, blir normer således en fråga om inkluderande och exkluderande.³⁸ Detta är intressant i ljuset av värdegrundens skrivningar om mångfald.

Inledningen till antologin *Normkritisk pedagogik*, skriven av bokens redaktörer Janne Bromseth och Frida Darj (red.) beskriver den normkritiska pedagogikens framväxt. Bromseth har varit verksam inom Centrum för genusvetenskap i Uppsala och är idag aktiv som forskare vid Stockholms universitet. Darj, fil kand i genusvetenskap, arbetar som projektledare och utbildare vid RFSU ungdom. De skriver inledningsvis om hur den normkritiska pedagogiken växt fram ur queerpedagogiken. Sitt första stora genomslag fick den normkritiska pedagogiken i och med att metodmaterialet *Bryt!* gavs ut, vilken problematiserade inte bara könsnormer utan även inkluderade kategorier så som klass och etnicitet. Själva begreppet normkritisk pedagogik blir i en svensk kontext accepterat och antaget på rekordtid.³⁹ Detta är något som författarna problematiserar angående vad som faktiskt åsyftas. De för en diskussion om hur till exempel begreppet normmedvetenhet kanske skulle vara bättre eftersom det handlar om att synliggöra normer.

36 Martinsson & Reimers 2014 s. 10-11

37 Ibid s. 16-17

38 Ibid s. 21

39 Bromseth & Darj 2010 s. 14

Meningen med diskussionen är att visa på att forskningen och processen kring att skapa och forma den normkritiska pedagogiken är långt ifrån färdig, något som förstärks av den bild av begreppet queer som författarna målar upp, ett begrepp som kom att bli alldeles för urvattnat enligt många.⁴⁰

Normkritik, och i förlängningen normkritisk pedagogik som syftar till det i skolan normkritiska arbetet, innebär kortfattat att *synliggöra* normen. Men, detta synliggörande innehåller en komplexitet som inte enkelt låter sig avslöjas utan närmare analys. Boken *Normkritiska perspektiv* är en antologi författad i huvudsak av Lotta Eek-Karlsson, universitetsadjunkt i pedagogik, och Elisabeth Elmeroth, professor i interkulturell pedagogik, båda verksamma vid Linnéuniversitet. De för en diskussion kring synliggörande i det avslutande kapitlet av ovan nämnda bok, där de bland annat tar stöd mot Foucault i sitt resonemang kring de grundläggande komponenterna i normkritik. Här påpekar de att det nästan uteslutande är människor som befinner sig inom normen som har makten att diskriminera. Makten i sig existerar inom alla sociala praktiker, som en komponent inom, eller skapad av, diskurser.

Synliggörande syftar här till att skapa förståelse för hur en påstådd sanning uppfattas som sanning, inte att upptäcka sanningen.⁴¹ Det är alltså en fråga om att synliggöra hur normer skapar inkluderande och exkluderande, snarare än att bara belysa ”hur det är”. I värsta fall kan detta i längden bidra till att en individ blir en representant för ”de andra” medan de som tillhör majoritetsnormen hålls utanför den djupare diskussionen. Detta blir mycket problematiskt med tanke på att normpositionerna gynnas på avvikarens bekostnad.⁴² Att synliggöra normer handlar således om en medvetenhet kring hur normer skapas och upprätthålls. Att som lärare se detta som en kontinuerlig process, eller varför inte ett kontinuerligt samtal med elever, är själva kärnan i den normkritiska pedagogiken.⁴³

Att tolerans ses som något problematiskt inom den normkritiska pedagogiken råder det inga tvivel om. Maria Rosén, magister i pedagogik med särskilt fokus på jämställdhet, genus och sexualitet inom skolan, skriver om detta i boken *Normkritisk pedagogik*. Rosén ger här en bild av en motsättning som existerat under det senaste decenniets framväxt av den normkritiska diskursen. Toleransdiskursen ställdes tidigt mot den normkritiska diskursen. Den förstnämnda sågs som normbevarande och den sistnämnda som normutmanande.⁴⁴ Med normbevarande menas bevarandet av skillnader som i sin tur förstärker bilden av normen. Rosén menar att det är den omedvetna och vardagliga toleranspraktiken som ”satts under lupp” av normkritiker under de senaste åren. Där har normativitetsskapande och skillnadsskapande handlingar kunnat iakttas.⁴⁵

2.3 Tolerans och normkritik i Skolverkets publikationer

Detta avsnitt syftar till att, efter ovanstående grundläggande genomgång av begreppet tolerans samt normkritisk pedagogik, fortsätta inringningen av uppsatsens bärande delar. Nedan diskuteras begreppens plats, innebörd och relation inom Skolverkets publikationer. Denna avsmalning sker alltså genom att begränsning till en skolkontext fastslås och bidrar med insikter och kunskap direkt relaterat till uppsatsens diskussion, i synnerhet de delar som diskuterar didaktiska implikationer.

40 Bromseth & Darj 2010 s. 12-13

41 Eek-Karlsson & Elmeroth 2012 s. 125

42 Ibid s. 126

43 Ibid s. 132-133

44 Rosén 2010 s. 69

45 Ibid s. 62, 69-70

2.3.1 Tidigare, och övriga, läroplaner samt styrdokument

Användningen av begreppet tolerans är inte något som uppkom i och med 2011 års läroplan. Den formulering som innehåller toleransbegreppet, som idag går att hitta i de inledande delarna av Gy11, fanns där redan 1994. Intressant att notera är dock att begreppet tolerans återfanns så sent som i de reviderade kursplanerna från år 2000. Sedan dess är begreppet struket ur gymnasieskolans kursplan för ämnet religionskunskap. Det hette då i kriterierna för betyget väl godkänt i kursen Religionskunskap A att ”eleven reflekterar enskilt och i grupp över vad tolerans gentemot olika människors sätt att se på tillvaron innebär”. En liknande formulering återfinns även i betygskriterierna för B-kursen.⁴⁶ 2011 års läroplan för grundskolan, Lgr11, innehåller även den inledningsvis samma formulering kring ordet tolerans som i Gy11.

Värt att notera är att begreppet tolerans även här återfinns i de senast giltiga kursplanerna från 2000. Under rubriken ”Ämnets syfte” står det formulerat på följande sätt: ”ämnet bidrar till förståelse av traditioner och kulturer och ger därmed en grund för att bemöta främlingsfientlighet samt utvecklar elevernas känsla för tolerans”⁴⁷ Slutsatsen är att användningen av begreppet tolerans i de senaste styrdokumenterna bantats ner till att enbart existera under rubriken *Grundläggande värden*. Detta ger en för uppsatsen viktig indikation. Det är rimligt att anta att problematiken när det kommer till att definiera begreppet blir större när det bara nämns på en övergripande nivå. I tidigare kursplaner pekade begreppet explicit mot kunskapsmål. Den plats det har nu ställer större krav på varje enskild lärares förmåga att tolka begreppet. Vad det kan tänkas innebära för ämnet religionskunskap återkommer jag till under punkt 2.4.

2.3.2 Gy11

Som nämnts här ovan återfinns alltså begreppet tolerans i den inledande delen av Gy11 som behandlar gemensamma riktlinjer och grundläggande värden för hela skolverksamheten. Stycket lyder som följer:

Människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män samt solidaritet mellan människor är de värden som utbildningen ska gestalta och förmedla. I överensstämmelse med den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism sker detta genom individens fostran till rättskänsla, generositet, tolerans och ansvarstagande. Undervisningen ska vara icke-konfessionell.⁴⁸

Den formulering som blir primär för denna uppsats är givetvis den som säger att eleven ska fostras till tolerans. Vidare ska detta ske i överensstämmelse med den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism. För det första indikerar dessa ordval en koppling till kursplanen i religionskunskap, vilket naturligt därför återkommer under punkt 2.4. För det andra väger ordet fostran tungt, något som i sin tur bidrar till vikten av att kunna definiera begreppet tolerans.

46 Skolverket 2000 s. 2, 4 (SKOLFS: 2000:8)

47 Kursplan religionskunskap – grundskolan: <http://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/grundskoleutbildning/grundskola/grundskola2000/subjectkursinfo.htm?subjectCode=RE&tos=gr2000>

48 Skolverket 2011 s. 5

2.3.3 Övriga publikationer

Begreppet tolerans har haft en given plats i läroplanen under de senaste decennierna. På senare år har dock begreppet normkritik introducerats i Skolverkets publikationer. Detta har vidare lett till att toleransbegreppet har problematiserats och diskuterats. I detta avsnitt lyfts skrivningar om främst normkritik upp för att ge relevans och understöd åt den kritik som framförs mot toleransbegreppet i uppsatsens analys. Fokus här blir alltså att visa på att båda begreppen används inom en skolverkskontext. Den första publikationen jag vill lyfta är rapporten *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?* utgiven 2009. Detta är huvudsakligen en intervjustudie där elevers erfarenheter redovisas. Det intressanta i sammanhanget återfinns dock i analysen av resultaten. Här diskuteras normer under slutsatsen att de utgör grunden till all diskriminering, exempel på detta är heteronormen och normer kring "svenskhet". Kapitlet avslutas med en diskussion om ett normkritiskt perspektiv där normomvandling genom självvärdering och reflektion, både för lärare och elever, förespråkas. Ett kontinuerligt arbete som bör inbegripa flera normer tillsammans för att inte missa de sammanhang som kan bidra till bland annat diskriminering rekommenderas.⁴⁹ Toleransbegreppet återfinns även här, men huvudfokus ligger dock på normkritik.

Antologin *Kränkningar i skolan* från 2013 är även den relevant i sammanhanget på några specifika punkter. Här diskuteras och analyseras den normkritik som Skolverket själv rekommenderar i sina allmänna råd vid namn *Arbetet mot diskriminering och kränkande behandling* från 2012. En av författarna belyser att det i är debatten kring "normalt" och "onormalt" i mobbingsammanhang som normkritik förespråkas. Argumentationen visar dock på problematiken i att faktiskt upptäcka den systematiska mobbing som ibland kan förekomma och slutsatsen blir att det krävs stora resurser för en enskild lärare att arbeta normkritiskt.⁵⁰ En annan av antologins författare problematiserar begreppet normkritik hos Skolverket på ett liknande sätt. Här efterfrågas ett mer komplext förhållningssätt till mobbing och kränkningar, än att då bara förespråka normkritik. Författaren menar att varje situation är unik och att en ständigt närvarande kommunikation därför blir ett kriterium för att bland annat kunna arbeta just normkritiskt.⁵¹

Detta avsnitt har visat på att tolerans och normkritik båda existerar i Skolverkets begreppsapparat. Jag har under arbetet med detta avsnitt inte hittat någon, av Skolverket gjord, definition eller diskussion kring toleransbegreppet. Detta hävdar jag är problematiskt och bidrar därför till uppsatsens problemställning. Nästa punkt kommer att i synnerhet behandla ämnet religionskunskap. Tanken bakom detta är att redogöra närmare för den ämnesdidaktiska anknytningen samt belysa perspektiv som sedan kommer att återkomma i uppsatsens diskussion.

2.4 Ämnet religionskunskap

Som tidigare nämnt förekommer inte begreppet tolerans explicit i ämnesplanen för religionskunskap. Den "fostran till tolerans" som nämns inledande i Gy11 ska dock genomsyra hela skolans verksamhet. Inledningsvis är det ett spår som bör följas upp, nämligen det om att toleransen

49 Skolverket 2009 s. 98-100

50 Skolverket 2012 s. 125

51 Ibid s. 167

ska överensstämma med den etik som vilar på en kristen och västerländskt humanistisk grund.⁵² Detta står att läsa i inledningen. Om vi sedan går till ämnesplanen kan vi läsa följande: ”Kunskaper om samt förståelse för kristendomen och dess traditioner har särskild betydelse då denna tradition förvaltat den värdegrund som ligger till grund för det svenska samhället”.⁵³ Båda formuleringarna syftar delvis till kristendomen, något som kommer att följas upp i uppsatsens diskussion. Vidare ordval såsom att eleverna ska utveckla ”respekt” och ”förståelse” går vidare utan svårighet att koppla samman med toleransbegreppets kärna.⁵⁴ De är ord som är närbesläktade med begreppet tolerans.

Ovanstående resonemang syftar till att visa på begreppsanvändningen i läroplanen och hur den går att relatera till ämnet religionskunskap. Detta ska därför inte ses som en ren didaktisk anknytning utan snarare som något som gör en sådan anknytning aktuell. Flera forskare har behandlat denna anknytning och visar på olika sätt, både explicit och implicit, hur toleransbegreppet kan förstås, placeras och tolkas rent ämnesdidaktiskt inom ramen för religionskunskapsämnet. Framför allt verkar det här handla om att tolerans är en viktig komponent i ett modernt mångkulturellt och pluralistiskt samhälle. Malin Löfstedt, lektor i religionsdidaktik och etik vid Uppsala universitet, skriver i inledningen till antologin *Religionsdidaktik – mångfald, livsfrågor och etik i skolan* om de olikheter som ett pluralistiskt mångfaldssamhälle innebär. Hon exemplifierar med en rad olika högtider firade av människor från olika religioner för att belysa vikten av kunskap om dessa. Utan detta, menar hon, blir det omöjligt att skapa och/eller tillgodogöra sig förståelse och tolerans mot sina medmänniskor.⁵⁵

Jenny Berglund, lektor i religionsvetenskap vid Södertörns högskola, stärker detta påstående i sitt kapitel i ovan nämnda antologi. Hon kommenterar här kursplanens skrivelser om att eleven ska ges möjlighet att utveckla en beredskap att förstå och leva i ett samhälle präglad av mångfald. Enligt Berglund kan detta antas bidra till att utveckla elevernas känsla för tolerans i och med att förståelsen för traditioner och kulturer breddas.⁵⁶ Detta kapitel berör i huvudsak etnografi, att använda etnografiska ”glasögon” på religion i vardagen, för att i längden bidra till en djupare förståelse för andra människor. Berglund talar här även om livsåskådningar och etik, vid sidan av kunskap om samhällets mångfald. Detta är något som även diskuteras av Carl E. Olivestam, doktor i religionsvetenskap och docent i ämnesdidaktik med inriktning religionskunskap, i boken *Religionsdidaktik – om teori, perspektiv och praktik i religionsundervisningen*. Olivestam skriver om begreppet livstolkningsperspektiv, något som syftar till elevens förmåga att relatera till sin omgivning. Att möta livstolkningar inom den egna kulturen samt andra kulturers livstolkningar är centralt. Detta har som mål att ”vidga elevens möjlighet till tolerans”.⁵⁷

Olivestam menar vidare på att det är just livstolkningar som gör att elever själva dras till religionskunskapsämnet. Det går att utläsa av de många elevundersökningar som gjorts de senaste decennierna att det är här som eleverna har sina preferenser.⁵⁸ Som vi kan se berör alla ovanstående exempel mångfald och pluralism, det handlar om att utveckla tolerans (bland mycket annat) gentemot människors sätt att leva. Det finns gemensamma beröringspunkter mellan de ämnesdidaktiska rösterna och den mer allmänna debatten kring religion och tolerans. Jag vill här

52 Skolverket 2011 s. 5

53 Ibid s. 137

54 Ibid

55 Löfstedt 2011 s. 9-10

56 Berglund 2011 s. 127

57 Olivestam 2006 s. 51

58 Ibid s. 154

nedan visa på två exempel för att stärka sambandet mellan dessa två. Ett samband jag anser vara viktigt då skolan och samhället inte bör kopplas från varandra när en talar om formuleringar i styrdokumentet som finns där för att påverka och utveckla eleven till att bli en demokratisk samhällsmedborgare. Nedan presenteras hur författare till två böcker som behandlar tolerans och religion, om än i olik mån, väljer att skriva fram dessa begrepps förhållande i sina respektive inledningskapitel.

De tidigare presenterade författarna Thomas Bredsdorff och Lasse Horne Kjældgaard skriver om toleransbegreppets aktualitet i det offentliga samtalet i *Tolerans – hur man lär sig leva med dem man hatar*. De målar upp en bild av tolerans som ett invecklat begrepp, något som inte alltid varit fallet. Med en ökad kulturell mångfald i västvärlden, vilket bidrar till att människor ställs inför kulturella olikheter i samhället, ställs nya krav på begreppet tolerans. Fundamentalism och sekularisering är två konkreta faktorer som bidrar till insikten att en förståelse av begreppet är av absolut nödvändighet.⁵⁹ Johan Modée, fil.dr. i religionsfilosofi samt universitetslektor i mänskliga rättigheter och internationella relationer och Hugo Strandberg, docent i filosofi och religionsfilosofi, är huvudförfattare till antologin *Frihet och gränser*, en antologi som enligt förordet tillkommit genom ett samarbete mellan Uppsala och Lund universitet. Den har som mål att ”bidra till den kritiska och viktiga debatten om religionsfrihetens möjligheter och begränsningar i det svenska mångkulturella samhället”.⁶⁰

De skriver gemensamt i antologins inledning och påpekar där bland annat att religionsfrågor behövs lyftas fram på den politiska agendan i och med den ökade invandringen och migrationen. Rent konkret handlar det om att den tidigare majoritetsreligionen är på stadig tillbakagång samtidigt som minoritetsreligioner blir ett allt mer påtagligt element i det svenska samhället.⁶¹ Författarna menar att den religiöst pluralistiska situationen som det mångkulturella samhället befinner sig i ger oss starka skäl till att reflektera över religionens roll i det svenska samhället. Den övergripande diskussionen handlar om religionsfrihet, där författarna påpekar att tolerans är dess viktigaste komponent. De skriver själva att ”utan tolerans finns det inget legalt utrymme för religionsfrihet”, en argumentation de stöder mot Lockes resonemang (vilka finns övergripande presenterade under punkt 2.1.1 i denna uppsats). De poängterar avslutningsvis att religionsfriheten är problematisk och bör problematiseras, något som blir mer och mer viktigt i ett samhälle av växande mångfald.⁶²

Det finns vissa likheter mellan de presenterade ämnesdidaktiska och samhällsliga bidragen till diskussionen kring religion och tolerans. Samtliga författare diskuterar i någon mån toleransbegreppets relevans och användbarhet i ett mångkulturellt, pluralistiskt och/eller mångfaldssamhälle. Den som språkligt avviker mest är Olivestam som i sitt resonemang väljer att belysa livstolkningar, i plural, som ska samexistera och som därför ställer krav på individens tolerans. Baserat på dessa exempel vill jag återvända till ämnesplanen för religionskunskap.

Undervisningen ska ta sin utgångspunkt i en samhällssyn som präglas av öppenhet i fråga om livsstilar, livshållningar och människors olikheter samt ge eleverna möjlighet att utveckla en beredskap att förstå och leva i ett samhälle präglad av mångfald.⁶³

59 Bredsdorff & Horne Kjældgaard 2012 s. 16

60 Modée & Strandberg 2006 förord

61 Ibid s. 11

62 Ibid s. 12-13

63 Skolverket 2011 s. 137

Detta citat blir intressant att belysa i ljuset av den av författarna förda diskussionen kring mångfald, pluralism och mångkulturalitet i samhället, där tolerans är en viktig komponent. De uttrycker alla olika tankar om hur människor kan lära sig att leva i, och förstå, ett samhälle så som det beskrivs i citatet här ovan. Vidare är det i sammanhanget intressant att belysa nedanstående citat.

Undervisningen ska leda till att eleverna utvecklar kunskaper om hur människors moraliska förhållningssätt kan motiveras utifrån religioner och livsåskådningar. De ska ges möjlighet att reflektera över och analysera människors värderingar och trosföreställningar och därigenom utveckla respekt och förståelse för olika sätt att tänka och leva. Undervisningen ska också ge eleverna möjlighet att analysera och värdera hur religion kan förhålla sig till bland annat etnicitet, kön, sexualitet och socioekonomisk bakgrund.⁶⁴

Här efterfrågas förståelse för det som till stor del utmärker ett mångkulturellt samhälle, nämligen olika religioner och livsåskådningar. Samtidigt belyser ämnesplanen även hur faktorer som kön och sexualitet kan förhålla sig till religion. Jag kommer att följa upp dessa citat i uppsatsens diskussion där jag tar upp didaktiska implikationer. Där belyses bland annat hur toleransbegreppet kan användas och förstås i ett religionskunskapssammanhang, primärt utifrån de två ovanstående citaten. Där följs även den tidigare nämnda kopplingen mellan värdegrunden och kursplanen med fokus på fostran och kristen grund/värdegrund upp (4.1) samt det fokus på mångfald och pluralism som de didaktiska forskarna hänvisar till när de diskuterar toleransbegreppet (4.2).

64 Skolverket 2011 s. 137

3. Analys

Följande avsnitt utgörs av uppsatsens analys, dessa är huvudsakligen uppdelade i tre övergripande rubriker. Den första innehåller de analyserade förståelserna av begreppet tolerans, den andra innehåller kritik mot begreppet som den formulerats ur normkritiskt pedagogiska perspektiv och den sista är en avslutande sammanfattning.

3.1 Begreppet tolerans

De fyra olika författarnas uttryckta förståelse av toleransbegreppet redovisas nedan var för sig, detta för att göra analysen överskådlig och tydlig. Avsnittet avslutas med en punkt där de samtliga förståelserna summeras och de viktigaste punkterna sammanfattas.

3.1.1 Tolerans hos Nykänen

Nykänens utredning av toleransbegreppet görs systematiskt och stegvis. Den kontext hon rör sig inom rent övergripande är skolan, särskild vikt läggs där vid fostransuppdraget så som det uttrycks i värdegrunden (där tolerans är en faktor). Nykänen menar att det först och främst är viktigt att förstå att tolerans rent grundläggande kan förstås som samhällelig praktik, en egenskap hos individer eller en handling.⁶⁵ Alla dessa är dock beroende av att förstå vad tolerans utgörs av, det vill säga *toleransens komponenter*. Nykänen skriver att ”till vardags tänker vi oss kanske tolerans helt enkelt som att någon står ut med någon eller något som hon eller han inte gillar eller är likgiltig inför”.⁶⁶ I ett sådant antagande blir det enligt henne möjligt att analysera toleransbegreppet ytterligare. Nykänen vänder sig till John Hortons fem toleranskomponenter och väljer ut två som pekar på toleransens attityder (attitydvillkor) och respons (responskomponenten). Komponenter som toleransens objekt, subjekt och tolererade subjekt lämnas därmed åt sidan.⁶⁷

Attitydskomponenten syftar i denna kontext till den icke-positiva attityden hos tolereraren och responskomponenten syftar till avhållande från ingripande i det som värderas negativt av den som tolererar.⁶⁸ Nykänen menar att dessa komponenter blir särskilt intressanta i en värdegrundskontext där syftet är att befrämja tolerans. Detta eftersom ovan nämnda komponenter kan indikera när toleransen ökar och minskar. Nykänen ställer upp ett analyschema i syfte att undersöka den av toleransteoretiker ofta framförda ståndpunkten att ”någon grad av motvilja eller icke-gillande bör finnas för handen”.⁶⁹ Syftet är alltså att undersöka komponenterna attityd och respons närmare. Tre slutsatser dras av vilka två stycken är paradoxala och tämligen orimliga. Den första säger att toleransen ökar genom att hysa mer motvilja och den andra säger att den ökar genom att hysa motvilja mot och acceptera fler företeelser. Den mest rimliga slutsatsen enligt Nykänen är att toleransen ökar genom att bli mer accepterande. Hon påpekar att detta sättet är det enda som utgör en önskvärd aspekt av tolerans. Detta eftersom denna tolkning är den enda som är förenlig med tanken om att tolerans är något som bör värdesättas som en dygd eller ideal personlig egenskap.⁷⁰

65 Nykänen 2009 s. 142

66 Ibid s. 143

67 Ibid s. 144

68 Ibid s. 144-145

69 Ibid s. 148

70 Ibid s. 149

Nykänen fortsätter sitt resonemang genom att diskutera toleransen i en skol- och värdegrundskontext. Hon menar att tolerans utifrån dessa kan betraktas som en dygd eller en ideal personlig egenskap. Sammanfattningsvis handlar det alltså om att stärka toleransen genom fostran och utbildning, denna väg till tolerans präglas av att stärka *acceptansen*. Eftersom tolerans är något som värderas positivt genom sin förekomst i värdegrunden, där toleranta personer värdesätts, innebär tolerans även en strävan mot att minska ogillandet mellan personer och grupper.⁷¹ Detta innebär i slutändan att det är just *acceptansen* som äger det största värdet i toleransen och samtidigt definierar det. En följdfråga ur detta resonemang blir dock hur mycket *acceptans* som är eftersträvansvärt. Nykänen laborerar här med en skala där motsatserna går från ”entusiastiskt stödja” till ”motvilligt uthärda”. Hon menar att det är *skälet* till tolerans (*acceptans*) i det specifika fallet som avgör. Det blir således viktigt att även beakta frågan om *varför* vi ska vara toleranta, det vill säga vilket skäl vi har för tolerans.⁷²

Nykänen menar att det inledningsvis går att skilja på ”grundläggande och härledda varianter av normen som säger att vi bör vara toleranta”.⁷³ Grundläggande betyder i sammanhanget normer som inte baseras på andra värderingar eller normer. Härledda betyder att normen är sprungen ur en uppfattning, Nykänen exemplifierar här med den liberala traditionen och dess tankar om människans frihet. Hon följer sedan upp med antal exempel över vilka skäl som kan tänkas vara rimliga för tolerans. Dessa är grundade i ideologiska, politiska och filosofiska tankegod.⁷⁴ Dessa går utanför hennes uttryckta förståelse av begreppet tolerans och blir således inte relevanta i detta sammanhang. Detta eftersom Nykänen själv inte tar ställning för ett särskilt eller specifikt skäl.

3.1.2 Tolerans hos Standish

Standish förståelse av tolerans existerar i en kontext som präglas av undervisning och mångkulturalism. Han går i och med sin förståelse av tolerans till angrepp mot det han anser vara en rad misslyckanden i skolans sätt att undervisa om religion och mångkulturalism. Standish inleder sin text med att redogöra för det han kallar för toleransens koncept. Här menar han först och främst att tolerans som dygd är problematiskt eftersom det i sin ospecificerade form riskerar bli ett föremål för en låt gå-attityd.⁷⁵ Detta förvärras enligt honom i och med att världen blir allt mer globaliserad och att terrorism i religioners namn blivit en del av vardagen. Standish urskiljer tre olika komponenter när det kommer till toleransens koncept. Han menar att vi tolererar något när vi står ut med sådant vi antingen känner *motvilja* inför, känner *avsky* för eller *ogillar*. Den sista komponenten är särskilt förekommande i diskussioner om tolerans och utgör därför den mest bärkraftiga versionen av konceptet enligt Standish.⁷⁶

Tolerans innebär således att vi inte kan tolerera något vi tycker om. Eftersom det handlar om att stå ut med något en *ogillar* blir detta ogiltigt och ologiskt. Standish påpekar vidare att även fast tolerans kan betraktas som en attityd bör en även förstå att det räknas som en handling. Detta eftersom vi måste befinna oss i en position där vi kan *göra* något för att över huvud taget kunna tolerera.⁷⁷ Enligt Standish förstås tolerans, den toleranta *handlingen*, som en dygd på grund av två olika

71 Nykänen 2009 s. 149-150

72 Ibid s. 151

73 Ibid

74 Ibid s. 151-152

75 Standish 2006 s. 79

76 Ibid s. 81 (översatt från engelskans dislike, disgust och disapprove)

77 Ibid s. 81

principer. Den första har att göra med bevarandet av ordning, om vi tolererar olikheter minskar det risken för inbördes strider i samhällen medan den andra har att göra med rättvisa i samhället.⁷⁸ I och med detta riktar Standish kritik mot det han kallar för den ”allmänna uppfattningen” om vad tolerans är. Han menar att dygden och handlingen tolerans är byggd på gamla liberala principer och är därför inte särskilt förenliga med en globaliserad och mångkulturell värld. Detta eftersom det bland annat missgynnar marginaliserade grupper i samhället. Han argumenterar för att vi behöver *komplettera* den allmänna synen på tolerans för att bättre kunna förstå och acceptera vår omvärld.⁷⁹

Standish menar att diskussionen kring tolerans, när det kommer till religioner och mångkulturalism, ofta blir problematisk om en enbart stannar vid de äldre liberala tolkningarna av begreppet. Hans bärande tes här är att tro inte nödvändigtvis är ett val. Han exemplifierar med det problematiska i att tolerans emot tro, i den liberala dygdiga tappningen, innebär att en måste tycka att den troende har fel.⁸⁰ Standish påpekar även att problemen lätt kan hopa sig med detta synsätt om skolan fungerar som en arena i syfte att främja tolerans för att minska oenighet. Här riskerar en att hamna i en situation där till exempel tro blir reducerat till en preferens (ett val) som dessutom ses som felaktig av alla som inte delar den.⁸¹ Standish söker av dessa anledningar en lösning som går ut på att *komplettera* den förklaring och förståelse av tolerans han först ger uttryck för.

Standish förespråkar i sin artikel något han kallar för en lättsam tolerans. Detta innebär övergripande att låta olika vara olika genom att se olikheter som beskrivningar istället för förklaringar. Vi människor vänjer oss naturligt vid olikheter, Standish exemplifierar med hur barn orienterar sig i sin omgivning vilket präglas av att systematiskt uppleva och vänja sig vid nya saker.⁸² Standish tar i detta resonemang stöd mot Wittgensteins teorier om språkets makt. När vi människor använder ord som *förklaring* kommer detta att konkurrera med andra *förklaringar*. Beskrivningar och upplevelser kan däremot samexistera på ett helt annat sätt.⁸³ För att detta ska kunna fungera behöver vi givetvis uppleva olikheterna. Standish menar att vi gör detta kontinuerligt men vårt ständiga sökande efter förklaringar och tolererande försvårar. Detta må vara svåråtkomligt rent samhällsligt men i en institution som skolan går det att arbeta med att belysa just upplevelser.⁸⁴

Den lättsamma toleransen ska alltså ses som ett komplement till den, enligt Standish, allmänna uppfattningen om tolerans. Det handlar här om ett perspektivskifte syftande till hur vi tar oss an det som ska tolereras. Från att söka förklaringar, till att uppleva och vänja sig vid olikheter. Standish avslutar sin text med att påpeka att denna attityd till tolerans kan bidra till att mångkulturella samhällen kan ses som en produkt av den ursprungliga dygden tolerans.⁸⁵

3.1.3 Tolerans hos Cohen

Cohens resonemang kring toleransbegreppet är systematiskt på det sättet att han inledningsvis ställer upp kriterier för vad tolerans i en vid mening *inte* är för något. Han går sedan vidare med att, utifrån dessa kriterier, ringa in vad tolerans är för något. Tolerans i detta steg syftar på beteende och

78 Standish 2006 s. 81-82

79 Ibid s. 82

80 Ibid s. 82-83

81 Ibid s. 85, 87-88

82 Ibid s. 94-95

83 Ibid s. 93

84 Ibid s. 96

85 Ibid s. 99

förhållningssätt, han skiljer alltså ut detta från tolerans som attityd. Han hävdar dock att dessa är relaterade till varandra. Tolerans innehåller i Cohens mening en handfull begrepp som ingår i samma kluster och därmed delar viss innebörd.⁸⁶ Vidare menar han att den akademiska och samhällsliga definitioner av tolerans smälter ihop, genom till exempel lagstiftning. Två saker är dock säkra oavsett definition: det finns en kärnidé i alla former av tolerans och vi människor måste *veta* om vi ska tolerera.⁸⁷ Eftersom Cohen bygger hela sitt resonemang kring de exkluderande kriterierna blir det således viktigt att först och främst ta dessa i beaktande.

Fyra av de sju exkluderande kriterierna ligger till grund för Cohens bild av tolerans som återges längre in i hans text, tre av dem syftar till att ytterligare avgränsa hans förståelse. Tolerans enligt Cohen är *inte* (A) likgiltighet, vi måste känna något negativt gentemot det som ska tolereras. Med andra ord, vi måste bry oss.⁸⁸ Det innebär inte heller att bara uthärda något (B), detta eftersom det kan betyda att vi ger upp eller att vi inte har någon möjlighet att påverka.⁸⁹ Tolerans innebär vidare inte att vi entusiastiskt stödjer olikheter (C). Det måste finnas en mångfald av motsättningar för att tolerans ska existera.⁹⁰ Tolerans innebär inte heller ett strikt icke-ingripande, en dialog är inte förbjuden men den måste då vara rationell och just tolerant (D).⁹¹ De övriga tre kriterierna säger att tolerans inte bara är ett tillåtande (E), eftersom detta kan bli för relativistiskt – något i stil med ”jag bryr mig inte” säger inget om en tolerant hållning. Tolerans är heller inte det samma som neutralitet (F), och slutligen, det är skillnad på tolerans som beteende och attityd/hållning (G).⁹²

Ur detta resonemang menar Cohen att en bild av vad tolerans *inte är* står klar, medan vi samtidigt kan skönja vad det faktiskt är. En tolerant handling, utifrån tolerans som beteende, är som följer: en agents avsiktliga och principfasta val att avstå från att ingripa mot en motsatt annan (eller deras beteende etc.) i en situation av mångfald där agenten tror att hon har makten att ingripa.⁹³ Cohen ger en närmare förklaring av denna tes genom att bryta ner den i delar, han förklarar först och främst att tolerans praktiseras av en agent. Detta må vara uppenbart, men Cohen gör en åtskillnad och menar att praktiserandet här innebär att avstå från att ingripa, snarare då än att utveckla en viss attityd. Detta stärker ytterligare påståendet som säger att en tolerant handling måste vara avsiktlig.⁹⁴ Principfast betyder i sammanhanget att det finns en god princip och/eller en god anledning i bakgrunden. Principen kan bygga på ett värde, det problematiska i detta enligt Cohen är att värden kan sägas vara normativa. Det värde som dock ligger till grund för den viktiga komponenten ”att avstå från att ingripa” är människans självständighet, vilket trumfar övriga individuella värden.⁹⁵ Men, vi bör komma ihåg Cohens resonemang som säger att tolerans inte innebär strikt icke-ingripande, det går att tolerera någons beteende samtidigt som en uttrycker ogillande.⁹⁶

Att tolerera något innebär vidare ett visst mått av motstånd till det som tolereras, därav ”motsatt annan” i definitionen här ovan. Cohen menar här att motståndet kan vara grundat i både moralisk

86 Cohen 2004 s. 87

87 Ibid s. 70-71

88 Ibid s. 71

89 Ibid s. 72

90 Ibid s. 73-74

91 Ibid s. 74

92 Ibid s. 75-78

93 Ibid s. 78-79, Översatt från engelskans ”An agent's intentional and principled refraining from interfering with an opposed other (or their behavior, etc.) in situations of diversity, where the agent believes she has the power to interfere.”

94 Ibid s. 79

95 Ibid s. 82-85

96 Ibid s. 86

övertygelse och generellt ogillande, han menar att hans argumentation i detta avseende är mer inkluderande jämfört med andra tolkningar. Att det måste finnas en ”annan”, den som ska tolereras, och mångfald är grundkriterier och därför ofrånkomliga komponenter hos Cohen.⁹⁷ Den som tolererar måste även handla i tron att hen har makten att ingripa. Vi kan inte i en specifik situation säga att vi till exempel tolererar en grundlag eftersom vi där och då inte har makten att ingripa i den.⁹⁸ Cohen ger ett exempel på problematiken i detta resonemang eftersom medvetenheten om ens egen makt kan variera. Han menar att om person X tror att hen kan avskeda person Y för att komma försent till jobbet men inte gör det, då borde det betraktas som tolerans. Men, i verkligheten kan det förhålla sig så att person X kan ha missuppfattat sin makt och att det i själva verket bara är person Z som kan avskeda person Y. Om person X görs medveten om detta handlar det snarare om att hen *uthärdar* det som sker, inte tolererar.⁹⁹

Cohen avslutar resonemanget kring sin förståelse av tolerans med att hävda att det här inte handlar om normativa utsagor för när tolerans bör praktiseras. Det handlar snarare om en logisk form av tolerans, en tolerans fri från externa värden. Han påpekar dock att tolerans aldrig fungerar på detta sätt i den praktiska verkligheten, allra minst när vi betraktar tolerans som ett moraliskt ideal.¹⁰⁰

3.1.4 Tolerans hos Hansson

Hansson arbetar med något han kallar för toleransens koncept, vilket innebär att han belyser det han anser vara de centrala delarna i en teori om tolerans. Ur detta mynnar en definition och en förståelse. Hanssons poäng med sin text är att underlätta för människor att praktisera tolerans, därför företas en blandning av teoretiska och praktiska aspekter i konceptet tolerans. Förutom de formella aspekterna och de grundläggande delarna i toleransbegreppets utformning problematiserar han även varför människor ens invänder mot saker och ting och hur en kan se på toleranta agenters rationalitet och resonemang.¹⁰¹ Hansson ger tidigt i sin text en grundläggande förklaring av toleransbegreppet, något han kallar för *toleransens omständigheter*. Denna uttrycks på följande sätt: ”en person är tolerant om denne invänder mot ett objekt (människor, handlingar, värderingar etc.) och undviker att ingripa i tron om att ett ingripande är moraliskt felaktigt”.¹⁰²

Hansson bryter ned sin förklaring av toleransbegreppet under olika rubriker, vilka berör främst den toleranta handlingens karaktär, tolerans och makt samt toleransens omfattning. Han menar att det första vi måste förstå är att det måste finnas en invändning för att en handling ska räknas som en tolerant handling. På ett paradoxalt sätt innebär detta att intolerans är ett villkor för tolerans.¹⁰³ Handlingens karaktär, tron på att ett ingripande är moraliskt felaktigt, är en bärande del i Hanssons förståelse. Han understryker ordet *tro* och menar att den gängse uppfattningen om att den toleranta personen måste ha makt att ingripa, men väljer att inte göra det, är fel. Det har, enligt Hansson, inte med makt att göra över huvud taget, det har att göra med anledningar för och emot själva handlandet.¹⁰⁴ Här kommer Hansson in på begreppet *moraliskt* och den moraliska aspekten i

97 Cohen 2004 s. 90-92

98 Ibid s. 93

99 Ibid s. 94

100 Ibid s. 95

101 Hansson 2007 s. 284

102 Ibid s. 285

103 Ibid s. 286-287

104 Ibid s. 291-292

toleranta handlingar. Han förespråkar en så kallad *vid* tolerans snarare än en *snäv*.¹⁰⁵ Detta innebär att icke-ingripandet, som utgör den toleranta handlingen, kan baseras på en mängd olika anledningar, inte bara de ”moraliskt riktiga” (som representeras av den snäva toleransen).¹⁰⁶ I och med detta argumenterar Hansson alltså emot det faktum att den som tolererar måste ha makt att ingripa och att samma person låter bli att ingripa på grund av moraliskt riktiga anledningar.

Ur ovanstående resonemang drar Hansson slutsatsen att tolerans bör betraktas som en hierarki av motsättningar. Den teori om tolerans han återger i sin text bygger till stor del på denna slutsats. Han menar att en hierarki för motsättningar bör fungera tillsammans med en kontraktsteori. Det sistnämnda går i sammanhanget att likställa med det vi kallar för samhällskontrakt, som bygger på ömsesidiga överenskommelser för var och ens intressen och värden på ett samhälleligt plan. Inom Hanssons teori om tolerans fungerar kontraktsteorin som det som talar om för oss vad som bör, och inte bör, tolereras (snarare då än förgivettagna moraliska värden).¹⁰⁷ Detta ger toleransteorin karaktären av en *prioriterande teori*. Enligt ovanstående resonemang blir även intoleranta handlingar utdömda.¹⁰⁸

Sammanfattningsvis är det alltså begreppen tro och moral i formuleringen ”en person är tolerant om denne invänder mot ett objekt och undviker att ingripa i tron om att ett ingripande är moraliskt felaktigt” som Hansson primärt bygger sitt toleranskoncept på. Konceptet diskuteras genom att fokusera på det toleranta handlandet och Hansson förespråkar här en prioriterande teori. Avslutningsvis bör det påpekas att Hansson anser att tolerans i sin grundläggande, teoretiska, form är värdeneutralt. Det är bland annat den överenskomna moralen i ett samhällskontrakt som ger toleransen sitt värde. I praktiken utgörs tolerans dock av en hierarki av moraliska motsättningar enligt ovanstående resonemang.¹⁰⁹

3.1.5 Sammanfattning av analys

Fyra olika författares förståelser av toleransbegreppet har analyserats. Här nedan kommer kärnan i deras förståelse att presenteras och ställas bredvid varandra. Detta görs av två anledningar: dels för att återge en överskådlig bild som blir enklare att bära i minnet under presentationen av kritiken mot toleransbegreppet, dels för att ytligt belysa deras likheter och skillnader.

Hos Nykänen ligger fokus på tolerans i skolans fostransuppdrag/värdegrund. Två komponenter är särskilt viktiga, attityd och respons. Detta innebär att det hos tolereraren måste finnas en icke-positiv attityd som genom responskomponenten innebär avhållande från ett ingripande. Dessa komponenter är enligt Nykänen mätbara och det som mäts är acceptans. Genom att bli mer accepterande så ökar toleransen. Tolerans definieras som en dygd eller en ideal egenskap.

105 Hansson kompletterar detta med att skilja begreppen *tolerance* och *toleration* åt. Dessa är mycket svåröversatta då båda två på svenska betyder tolerans. *Tolerance* syftar till den snäva toleransen medan *toleration* syftar till den vida. Jag har lämnat dessa begrepp utanför huvudtexten eftersom de båda syftar till toleranta handlingar och förklaras inom ramen för just vid och snäv tolerans. För den intresserade för Hansson en diskussion kring denna åtskillnad på sidan 288 och 295.

106 Hansson 2007 s. 297

107 Ibid s. 302

108 Ibid s. 302

109 Ibid s. 298

Hos Standish utreds tolerans som ett koncept inom undervisning med fokus på mångfald. Han menar att det allmänna liberala, dygdiga, synsättet som innebär att vi står ut med sådant vi ogillar, och har makten att ingripa mot, är otillräckligt. Detta eftersom vi riskerar fastna vid att det vi ogillar ses som fel. Därför bör synsättet kompletteras med en ”lätsam tolerans” som innebär att vi ser olikheter som beskrivningar istället för förklaringar. Tolerans är således både attityd och handling hos Standish.

Hos Cohen innehåller tolerans en handfull olika begrepp som dock delar en kärnidé, vilken arbetas fram genom att först ställa upp exkluderande kriterier. Tolerans blir dock synonymt med beteende och förhållningssätt, en handling, i hans exempel. Definitionen lyder som följer: en agents avsiktliga och principfasta [val] att avstå från att ingripa mot en motsatt annan (eller deras beteende etc.) i en situation av mångfald där agenten tror att hon har makten att ingripa. Cohens förståelse är icke-normativ.

Hos Hansson analyseras de centrala delar som utgör en teori om tolerans, eller toleransens koncept. Han arbetar utifrån definitionen: ”en person är tolerant om denne invänder mot ett objekt (människor, handlingar, värderingar etc.) och undviker att ingripa i tron om att ett ingripande är moraliskt felaktigt”. Den moraliska aspekten är särskilt viktig, där förespråkar Hansson en vid tolerans som bör åtföljas av en hierarki av motsättningar.

Som vi kan se här ovan skiljer sig främst de första två förståelserna från de sista två. Detta har sin naturliga förklaring i att de första två är situations- och kontextbetingade. Både Nykänen och Standish talar om tolerans som en dygd i någon mån. De har även en gemensam nämnare i att det krävs en negativ attityd för att något ska gå att tolerera. Där Nykänen fokuserar på attityd och acceptans fokuserar Standish på olikheter. Hos Cohen och Hansson finns det många likheter i själva definitionen av tolerans. Det som går att urskilja är att Hansson hävdar att det inte spelar någon som helst roll om den tolererande agenten har någon makt att ingripa samt att Cohen väljer att belysa en ”situation av mångfald”. Vidare talar Hansson som tidigare nämnt om moral, vilket även återfinns i hans definition. De gemensamma nämnarna hos alla fyra är påståendet om att det måste finnas ett ogillade hos den som tolererar för att tolerans ens ska kunna existera och att avhållsamhet från ingripande praktiseras.

På det mer abstrakta planet går det även att se en likhet mellan Hanssons teori kring moralaspekten inom toleransteorin, som konkretiseras av en hierarki av motsättningar, och Standish resonemang om beskrivningar istället för förklaringar. De syftar här båda till anledningar som föranleder tolerans. Både beskrivningar (hos Standish) och moraliska aspekter (hos Hansson) förklaras som något som bör kunna samexistera, i enlighet med exempelvis ett samhällskontrakt. Det går dock inte att komma ifrån den skillnad som uppstår i författarnas olika förståelser, som mest sannolikt beror på deras olika kontexter och förhållningssätt.

Här nedan presenteras den kritik som riktats mot toleransbegreppet. Efter detta avsnitt finns det anledning att komma tillbaka till detta resonemang kring de olika förståelserna av tolerans.

3.2 Normkritiskt pedagogiska perspektiv på kritik mot toleransbegreppet

I detta avsnitt återges en bild av den kritik som riktats mot toleransbegreppet i pedagogiska sammanhang. Styckets karaktär skiljer sig något från ovanstående avsnitt då det här är frågan om

att fånga de viktigaste punkterna och slutsatserna i en kritik som delar utgångspunkt. Det blir således varken särskilt sammanhållande eller tydligt att dela upp texten på författare. Istället kommer en uppdelning på två olika teman att företas, vilka representerar de två tydligaste kritiska spåren i det föreliggande materialet. De tidigare analyserade förståelserna av tolerans kommer att tas med i nedanstående resonemang för att visa på kritikens giltighet (eller icke-giltighet) i just denna kontext.

3.2.1 Toleransutövandets makt

Irina Schmitt menar att den reella och praktiska problematiken i toleranspedagogiken ligger i det faktum att det är de som anser sig tillhöra normen som i sin tur har makten att tolerera. Läroplanens alltför vida syn på makt och maktrelationer bidrar till att detta riskerar att bli verklighet. Schmitts slutsats är att lärare bör lära sig att tänka och arbeta normkritiskt, både med sig själva och med eleverna. Hela skolan bör genomsyras av detta sociala arbete eftersom det är först då en kommer åt dessa maktrelationer. Schmitt använder begreppen *positionering* och *självreflektion* som ledord för detta arbete.¹¹⁰ Sabine Gruber visar dock i sin undersökning på att självreflektion kan vara problematiskt. Hon menar att lärare identifierar sig så mycket med skolans värdegrundsuppdrag att det förhindrar deras självreflektion. Värdegrundsuppdraget är så förgivettaget och en så stark del av självbilden hos lärare att det kan vara svårt att reflektera över toleransens negativa effekter och sidor. Eftersom det alltid finns en maktdimension i det som tolereras, och lärare i sig är en maktfaktor i ett klassrum, blir lärarens position problematisk. Även Gruber förespråkar dock självreflektion, och vidare, en problematisering av självbilden.¹¹¹

Gruber diskuterar även konsekvenserna av tolerans som drabbar de som *tolereras*. Eftersom de som tolereras ses som normavvikare hamnar de lätt utanför ramarna, vilket i sig bidrar till ojämlikhet - precis det som skolan har som uppgift att förhindra och stoppa.¹¹² Eva Reimers utvecklar detta i sin text och tar resonemanget ett steg längre när hon bland annat påpekar det problematiska i att normerna, eller heteronormen, aldrig problematiseras. Detta beror på att heteronormativiteten genomsyrar toleransdiskursen så till den grad att den nästan blir osynlig. Detta innebär vidare att heteronormen har en stark makt och att dess olika uttryck är mycket privilegierade.¹¹³ Tolerans är, enligt Reimers, ett sätt att skapa sig en självbild som tolerant mot grupper eller individer som på något sätt är tvivelaktiga eller beklagansvärda. Tolerans etablerar således skillnad och ifrågasätter aldrig den tolererandes position. Slutsatsen är enligt Reimers att tolerans aldrig kan *förändra* något.¹¹⁴ Tolerans bidrar enligt henne även till intolerans eftersom den befäster normer för vad som anses vara normalt. Samtliga dessa argument pekar enligt henne mot slutsatsen att när en tolererar så utövar en samtidigt makt.¹¹⁵

Det Schmitt skriver här ovan om makten i tolererandet blir problematiskt i ljuset av toleransförståelserna. Enligt Hansson är det till exempel oväsentligt om den som tolererar, och därmed avstår från att ingripa, har *makten* att göra detta.¹¹⁶ Detta belyser dock enbart en aspekt av makten. Om Schmitt menar makten i hela toleranshandlingen visar sig hennes kritik stämma mot de

110 Schmitt 2014 s. 295-297

111 Gruber 2007 s. 140, 158

112 Ibid s. 158-159

113 Reimers 2007 s. 57-58

114 Ibid s. 61

115 Ibid s. 62

116 Hansson 2007 s. 291-292

toleransförståelser som finns återgivna i denna analys. Ingen av dem nämner explicit denna typ av maktproblematik. Den enda som sticker ut i detta avseende är Standish som med sitt resonemang kring en lättsam tolerans i alla fall tangerar ett normperspektiv. Han talar om marginaliserade grupper och om att det inte handlar om att de som blir tolererade har *fel*. Han vill som bekant överbrygga olikheter och genom tillvänjning göra det naturligt, vilket kan ses som ett försök till att minska maktförskjutningen i de toleranta handlingarna.¹¹⁷ Någon tydlig problematisering av maktförhållandet mellan den som tolererar och den som blir tolererad finns dock inte i de analyserade förståelserna av tolerans.

Det råder dock en motsättning mellan toleransen och normkritiken när det kommer till frågan om att förändra. Reimers påpekar att toleransen aldrig kan förändra något eftersom den per definition etablerar skillnader. Toleransförståelserna vittnar om att detta snarare är en tolkningsfråga eller en fråga om perspektiv. Nykänen menar till exempel tolerans bidrar till att öka acceptans vilket minskar ogillandet.¹¹⁸ Standish menar i sin tur att den lättsamma toleransen kan bidra till att föra människor (minoritetskulturer etc.) närmare varandra.¹¹⁹ Gemensamt för dessa båda är att de i sina texter belyser tolerans som handling i någon mån. Hansson och Cohen, som arbetar med icke-normativa och värdeneutrala definitioner, blir därför bättre måltavlor för denna typ av kritik, även om rättvisan i detta bör diskuteras. Hanssons diskussion kring de moraliska aspekterna i den "hierarki av motsättningar" han presenterar kan sägas tala för förändring. Detta eftersom han där belyser människors rättigheter och frihet som något dynamiskt.¹²⁰ Men, eftersom detta ligger utanför själva definitionen av tolerans (det är snarare en diskussion om samhällskontraktet) äger ändå ovanstående kritik giltighet.

3.2.2 Normbevarande och skillnadsskapande tendenser

Toleranshandlingar utgörs alltid av minst två individer, den som tolererar och den som tolereras. I och med detta uppstår även en skillnad, ett skillnadsskapande, mellan dessa två positioner. Närmare bestämt handlar det enligt Nordenmark & Rosén om ett "vi" och "dem"-tänkande. De förklarar tolerans som att "vi" som är norm(ala) måste vara toleranta mot "dem" som är o(norm)ala.¹²¹ Detta får som konsekvens att kategorier och hierarkier stabiliseras. För att undvika skillnadsskapande bör den dominerande berättelsen eller normen utmanas. En bör även förstå att de individer som tolereras kan tillhöra fler än en grupp vilket ytterligare skapar skillnader.¹²² Irina Schmitt väljer att belysa samma problematik på följande sätt: toleranspedagogiken fungerar så att den både upprätthåller och återskapar kategorierna "vi" och "dem", detta sker på två olika nivåer enligt Schmitt. För det första menar hon att "toleranspedagogiken" bygger på antagandet att identiteter är klart avskilda, och för det andra att problematiken får bäras upp av dessa "dem". Enligt hennes resonemang blir detta mer eller mindre paradoxalt eftersom identiteter aldrig är helt åtskilda och i längden rent utav skadligt eftersom en löper risk att utse en företrädare för en viss avskild grupp, en grupp av "dem".¹²³

117 Standish 2006 s. 93-96

118 Nykänen 2009 s. 150

119 Standish 2006 s. 96-97

120 Hansson 2007 s. 301-302

121 Nordenmark & Rosén 2008 s. 75, 77

122 Ibid s. 80-81

123 Schmitt 2014 s. 294-295

Ett av Schmitts grundantaganden är att skolan som social plats fungerar både som just normutmanande och normbevarande, närmare bestämt både som en plats för förtryck och förändring.¹²⁴ Detta antagande stärks ytterligare av Schmitts resonemang om hur skiljelinjen mellan tolerans och normkritik kan sägas dras vid ifrågasättandet. Det är nämligen frånvaron av ifrågasättande inom toleranspedagogiken som Schmitt målar upp som ett problem. Ifrågasättandet bidrar till att minska skillnader mellan, och förändra synen på, olika grupper.¹²⁵ Gruber återger i sin text en bild av hur tolerans bidrar till att upprätthålla motsättningar som i sin tur skapar just skillnader. Den skolpolitiska toleransen genomsyras av ett ”vi” och ”dem”-tänkande, särskilt när det kommer till mångkulturell tolerans. Invandrare och etniska svenskar utgör två skilda verkligheter.¹²⁶ Den svenska självbilden av tolerans präglas av att ”ge information” om andra kulturer, de som tolereras hamnar därför utanför ramarna för det som anses vara norm. Toleransprojektet, som Gruber väljer att kalla det, skapar därför det som det är tänkt att överbrygga - nämligen särskiljande.¹²⁷

Enligt Reimers förstärks ovan nämnda skillnadsskapande genom att den tolererandes position aldrig ifrågasätts. Mycket pekar på att det är här en bör börja arbetet med att utmana normer istället för att befästa dem. Detta eftersom tolerans mot en kategori riskerar skapa stigmatisering mot en annan, särskilt om båda kategorier utgörs av exempelvis redan marginaliserade grupper.¹²⁸ Reimers exemplifierar här med generella kulturkrockar och menar att om vi i skolan oreflekterat väljer att tolerera det kulturuttryck som ligger närmast oss själva, eller närmast värdegrunden, så får det konsekvenser. En tydlig konsekvens är att en av grupperna i ovan nämnda exempel blir fördömda, exempelvis på grund av att dess förmodade främmande och föråldrade identitet ses som intolerant. Detta leder då till att den tolererande ställer två grupper mot varandra.¹²⁹

Det förefaller vara så att de skillnadsskapande tendenserna som är inneboende i själva fenomenet tolerans borgar för en kritik som är svår att avfärda. Det ”vi” och ”dem”-tänkande som ovanstående författare lyfter upp till diskussion är en konsekvens som alla de analyserade förståelserna av tolerans, på ett eller annat sätt, får brottas med. Inom alla förståelser av tolerans finns det ett ogillande, eller en icke-positiv attityd, vilket genom den toleranta handlingen inte omsätts i en praktisk handling (ett ingripande). Det finns en klar skillnad mellan den som tolererar och den som blir tolererad. Om tolerans nu är något negativt i sitt grundutförande kan kanske toleransens lösning vara att stärka acceptansen (Nykänen), att värna om olikheter (Standish) eller att argumentera för människors rättigheter (Hansson). Men, att tolerans skapar ett särskiljande genom sin praktiska handling verkar vara ett faktum. Den som ligger närmast kritikerna här ovan, och därmed längst ifrån kritiken, är Standish. Han är den enda i denna analys som påpekar explicit att en bör ta ansvar för att förstå att den en tolererar inte nödvändigtvis har fel.¹³⁰ Till detta förespråkar han även ett klimat där olikheter *upplevs* och därmed möts.¹³¹ Han följer på så sätt upp toleranshandlandet med en strategi som har vissa likheter med Reimers argument för att utmana normer och Schmitts resonemang kring ifrågasättande.

124 Schmitt 2014 s. 290

125 Ibid s. 294

126 Gruber 2007 s. 145, 155-156

127 Ibid s. 152, 158

128 Reimers 2007 s. 65-66

129 Ibid s. 66-67

130 Standish 2006 s. 83

131 Ibid s. 96-97

3.3 Avslutande sammanfattning

Denna analys har utgjorts av en presentation av fyra olika författares förståelser av begreppet tolerans. Resultatet visade på likheter mellan Hansson och Cohen samt mellan Standish och Nykänen, mycket beroende av att de förstnämnda belyser tolerans teoretiskt och icke-normativt medan de sistnämnda fokuserar mer på toleranshandlingar/attityder och den praktiska verkligheten. Det de alla har gemensamt är att det måste finnas ett ogillande, eller en icke-positiv attityd, hos den som tolererar för att tolerans ens ska kunna existera, samt att avhållsamhet från ingripande praktiseras. Dessa förståelser av tolerans ställdes sedan i ljuset av den toleranskritik som formulerats ur den normkritiska pedagogiken. I kritiken kunde två spår urskiljas; toleransens makt och toleransens skillnadsskapande. Kritiken som säger att det är den som tolererar som har makten visar sig stämma i viss mån, med undantag för Hanssons påpekande att den som tolererar inte behöver tro sig ha någon makt (att ingripa).

Att toleransen aldrig skulle kunna förändra något visade sig vara en tolkningsfråga då till exempel Standish argumenterar för förändring. Själva tolerans*handlingen* kan dock inte sägas vara förändrande. Det som Standish, och i viss mån Hansson, diskuterar ligger utanför själva handlingen. Kritiken mot att tolerans fungerar skillnadsskapande visade sig, i ljuset av de analyserade toleransförståelserna, vara korrekt. Det finns alltid ett ”vi” och ”dem” i en toleranshandling, de som tolererar och de som blir tolererade (eller: den som tolererar och den som blir tolererad). De försök att överbrygga skillnader, som görs främst av Standish, ligger även dem utanför själva toleranshandlingen. Analysen talar därför för att kritiken har legitimitet men att det är viktigt att skilja på själva handlingen tolerans och det som kan omge ett klimat, eller en attityd, av tolerans (till exempel Standish lättsamma tolerans eller Hanssons samhällskontrakt).

4. Diskussion

Denna diskussion relaterar till uppsatsens tredje och sista fråga som lyder: *Vilka didaktiska implikationer kan utläsas av begreppsförståelserna samt kritiken?* Denna fråga kommer att diskuteras, utvecklas och besvaras för att slutligen sammanfattas under punkt 4.3. Här knyts analysen främst till de kapitel i bakgrunden som behandlar skolans styrdokument och ämnesdidaktik. Diskussionens två sista punkter behandlar uppsatsens tillvägagångssätt genom en metoddiskussion där både förförståelse och övriga vetenskapliga kriterier lyfts upp, samt förslag till vidare forskning.

4.1 Fostran till tolerans och ämnet religionskunskap

Som tidigare nämnts under punkterna 2.3.2 (Gy11) och 2.4 (Ämnet religionskunskap) kan vi inledande i Gy11 hitta en formulering som säger att eleverna ”i överensstämmelse med den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism” ska fostras till tolerans.¹³² Detta är alltså något som ska genomsyra hela verksamheten. Analysdelen i denna uppsats visar på fyra olika förståelser av begreppet tolerans. Jag vill nu återvända till de gemensamma nämnarna i dessa förståelser för att närma mig en tolkning av vad läroplansbegreppet tolerans kan tänkas innebära. Nykänen, Standish, Cohen och Hansson menar alla att det, hos den som tolererar, måste finnas ett visst mått av ett ogillande eller en icke-positiv attityd. Detta är en kärna i begreppet som alla författare menar gör själva toleransen möjlig. Hansson menar till exempel att det går att se intolerans (icke-agerande sådan) som ett kriterium *för* tolerans enligt detta resonemang.¹³³ De (författarna) menar även att den toleranta handlingen karaktäriseras av ett icke-ingripande, eller, en avhållsamhet. Detta får alltså lägga grunden till förståelsen av läroplanens toleransbegrepp som handling i denna uppsats.

Vi bör alltså i detta sammanhang skilja på attityden och handlingen tolerans. Det finns nog ingen som tycker att det är en särskilt bra idé att fostra elever till ha en ogillande eller icke-positiv attityd. Däremot går det sannolikt att fostra till en tolerant attityd där en problematiserar den icke-positiva attityden. Det går även att fostra till att handla tolerant, det vill säga att praktisera icke-ingripande. Enligt detta resonemang handlar det alltså om att fostra eleverna till ett förhållningssätt. Det som blir mest intressant i detta sammanhang är dock att eleverna ska fostras till detta i enlighet med den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism. Själva formuleringen talar för både en religiös (traditionsbunden) och en sekulär (västerländsk) humanism. En liknande formulering återkommer i ämnesplanen för religionskunskap i samma läroplan. Där kan vi läsa att ”kunskaper om samt förståelse för kristendomen och dess traditioner har särskild betydelse då denna tradition förvaltats den värdegrund som ligger till grund för det svenska samhället”.¹³⁴ Här nämns åter igen kristna traditioner, om de implicit har att göra med tolerans även här går inte att slå fast, dock kan vi se ett genomgående och återkommande tema.

Den analys som företagits ger inga särskilda indikationer på vad tolerans kan tänkas vara i en kristen kontext, eller i enlighet med en kristen tradition. Däremot går det att peka ut en intressant aspekt av dessa formuleringar. Det är med all säkerhet ingen särskild ”kristen form” av *handlingen* tolerans som förespråkas, då är det mer troligt att det handlar om *attityden* tolerans. Som jag

132 Skolverket 2011 s. 5

133 Hansson 2007 s. 287

134 Skolverket 2011 s. 137

nämnde i bakgrunden formulerades toleransbegreppet först som ett försvar för religiösa uppfattningar i en allt mer pluralistisk och delvis sekulär värld. Jag har även i analysen visat på den mångfald av attityder till tolerans som existerar (Hanssons diskussioner om moralaspekten i tolerans, Standish lättsamma tolerans eller Nykänens skäl till tolerans). Det går därför att se att det finns en mängd olika toleransattityder. Mer om de olika attitydernas tänkbara karaktärer under nedanstående rubrik.

Jag vill även belysa det problematiska och komplexa faktum att Skolverket använder både toleransbegreppet och normkritik i sina publikationer. Detta för att bättre förstå kritiken mot toleransbegreppet som presenterats i analysen. Att Skolverket väljer att använda båda begreppen försvårar ytterligare förståelsen för vad tolerans faktiskt innebär enligt Skolverket. I rapporten *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?* från 2009 föreslås till exempel ett normkritiskt perspektiv som ett svar på den bristfälliga toleranspedagogik som påstås försvåra arbetet mot bland annat diskriminering.¹³⁵ Även här kan vi skilja på attityden och handlingen tolerans. Den analyserade kritiken av toleransbegreppet är som tidigare nämnt samstämmig i ett avseende, nämligen att den toleranta handlingen alltid förutsätter ett ”vi” och ”dem”-tänkande och därför fungerar skillnadsskapande.

Sammanfattningsvis kan en hävda att det problematiska med toleransbegreppet, enligt kritiken mot det, ligger i den toleranta handlingen. Det är här de problem, som även Skolverket uppmärksammat,¹³⁶ uppstår och förorsakar skillnader och splittring. En skulle här kunna tänka sig att lösningen helt enkelt är att överge den toleranta handlingen och ersätta denna med ett normkritiskt förhållningssätt, samtidigt som en behåller den toleranta attityden som ett fostransmål. Detta blir dock paradoxalt om vi återvänder till den gemensamma nämnaren i den analyserade förståelserna av toleransbegreppet som säger att en icke-positiv attityd till det som tolereras är ett grundkriterium för att tolerans över huvud taget ska kunna existera. Lösningen på detta kan vara att skilja på attityd och handling, närmare bestämt den attityd som föranleder den toleranta handlingen (icke-positiv) och den attityd som följer den toleranta handlingen.

I rollen som lärare och pedagog tänker jag mig att det är viktigt att vara medveten om att den icke-positiva attityd, som är ett grundkriterium för tolerans, inte behöver vara statisk. Attityder kan förändras och den tidigare icke-positiva attityden kan kanske, genom att belysas i och med den toleranta handlingen och dess resultat, omvandlas till en positiv attityd i de fall detta är önskvärt. Poängen är att tolerans måste problematiseras och analyseras. Det kanske är problematiserandet som utgör en tillfredsställande didaktisk hållning, tillsammans med ett normkritiskt förhållningssätt så som det uttrycks i den presenterade kritiken mot toleransbegreppet, detta för att kombinera tolerans och normkritik på ett sätt där bådas styrkor blir synliga. Frågan kvarstår dock om vad den specifikt kristna och västerländsk humanistiska toleransen *innefattar*. Faktum är att detta går utanför ramarna för denna uppsats och kan därmed, annat än att uppmärksammas, inte besvaras på ett mer tydligt och tillfredsställande sätt.

135 Skolverket 2009 s. 28-29

136 Skolverket 2009 s. 28-30, Skolverket 2014 s. 23

4.2 Mångkulturalitet och pluralism

Jag vill i detta avsnitt återkoppla till den bild av begreppet tolerans som i huvudsak de didaktiska forskarna uttrycker och som presenterades under punkt 2.4 (Ämnet religionskunskap). Jag har valt att kalla detta avsnitt ”mångkulturalitet och pluralism” av det enkla skälet att de alla valde att belysa tolerans i ljuset av dessa begrepp. Detta ger, som tidigare nämnt, en bild av toleransbegreppets plats och relevans inom den kontext som är ämnet religionskunskap. Jag vill nu ta vid vid deras resonemang och föra detta samman med de analyserade förståelserna av toleransbegreppet och kritiken mot det. Detta görs för att undersöka tänkbara ämnesdidaktiska implikationer, till skillnad från ovanstående avsnitt där övergripande didaktiska implikationer diskuterades. Bidragen från den mer allmänna forskningen kring toleransbegreppet och religion kommer även att iakttas i detta avsnitt, främst som stöd åt den didaktiska forskningen.

Som tidigare nämnt diskuterar samtliga forskare under punkt 2.4 i någon mån toleransbegreppets relevans och användbarhet i ett mångkulturellt, pluralistiskt och/eller mångfaldssamhälle. Tolerans kan alltså tolkas som ett viktigt begrepp inom religionskunskapen när det kommer till mångkulturalitet och pluralism. Vi ska även hålla i tanken att samtliga bidrag syftar till kunskap och förståelse för sin omgivning som viktiga faktorer när det kommer till att skapa ett bra samhälle i enlighet med mångfald, mångkultur och pluralism. Det förefaller vara så att tolerans, inom det givna ämnet, har sin hemvist bland dessa begrepp. Detta blir tydligt i och med följande citat hämtat från ämnesplanen i Gy11.

Undervisningen ska ta sin utgångspunkt i en samhällssyn som präglas av öppenhet i fråga om livsstilar, livshållningar och människors olikheter samt ge eleverna möjlighet att utveckla en beredskap att förstå och leva i ett samhälle präglad av mångfald.¹³⁷

Det blir således intressant att först och främst se hur de analyserade förståelserna av toleransbegreppet går att relatera till mångfald, mångkulturalitet och pluralism. De gemensamma nämnarna gör sig påminna även här, icke-ingripande torde till exempel vara ett kriterium i en lyckad mångfaldssituation präglad av tolerans. Jag kommer dock att gå mer på djupet i detta avsnitt, då de gemensamma nämnarna hos toleransförståelserna inte ger några djupare ämnesdidaktiska insikter när de står för sig själv.

Nykänens toleransförståelse kan i en religionsdidaktisk kontext tolkas som ett instrument för att öka *acceptansen* - det viktigaste mätbara värdet av tolerans.¹³⁸ Nykänen benämner som känt tolerans som en dygd eller en ideal personlig egenskap där skälet till tolerans är det vi bör rikta blicken emot.¹³⁹ Tolerans är enligt henne starkt sammankopplat med attityd och respons, skälen till varför en person har en viss attityd kan alltså vara intressant att ta i beaktning som lärare. Vi kan givetvis inte gilla allt, men som jag tolkar Nykänen är skälen till tolerans kanske det område där vi kan skapa en större acceptans, till exempel i klassrummet. Skälen till att tolerera (och i vissa fall visa intolerans) bör öka i takt med en ökad mångfald och pluralism.

Standish är kanske den av författarna som i sin text har starkast koppling till denna diskussions kontext. Han menar att den dygdiga liberala och klassiska tolkningen av tolerans inte är förenligt med en allt mer globaliserad värld.¹⁴⁰ Denna tolkning bör kompletteras och resultatet av detta ger

137 Skolverket 2011 s. 137

138 Nykänen 2009 s. 151

139 Ibid s. 151-152

140 Standish 2006 s. 79-81

några intressanta didaktiska insikter. Den lättsamma tolerans som Standish förespråkar menar han är ett verktyg för att främja mångkulturalism och mångfald. Det handlar här om att, som tidigare nämnt, se olikheter som beskrivningar istället för förklaringar. Detta för att undvika en situation där människor i en religiös mångfald värderar varandras skilda tro som felaktig.¹⁴¹ Detta rimmar bra med ovanstående citat ur ämnesplanen för religionskunskap. Vid en första anblick kan Standish lättsamma tolerans vara svår att kombinera med den klassiska liberala toleransen där ett av grundkriterierna är att det måste finnas ett icke-gillande, men Standish påpekar här att det är attityden till tolerans som bör präglas av en pluralism av beskrivningar snarare än förklaringar.¹⁴² Detta tolkar jag som att vi måste lära oss att arbeta med beskrivningar *innan* vi ger oss på att tolerera något. Den didaktiska insikten i Standish resonemang blir således i min tolkning att vi inom religionskunskapsämnet bör uppleva, och vänja oss vid, olikheter. Jag kan tänka mig att förstahandskällor kan tolkas återge beskrivningar istället för förklaringar i större utsträckning än exempelvis läromedel.

Cohen ger, i sitt kriteriestyrda resonemang kring tolerans, en klar bild av begreppets innebörd. Tolerans diskuteras här som ett beteende och det är själva handlingen som styr hans definition av begreppet. I Cohens resonemang är mångfald enbart något som måste finnas för att en toleranshandling ska kunna äga rum.¹⁴³ Vidare argumenterar Cohen för att det är människans självständighet som är det största syftet för tolerans. I och med detta tolkar jag Cohens resonemang som mer liberalt och individualistiskt än de övriga författarna. Detta beror även delvis på att han aldrig diskuterar skälen för tolerans, förståelsen av tolerans i hans text är helt fri från normativa utsagor. Han nämner dock att det övergripande kan handla om både moralisk övertygelse och generellt ogillande.

Att tolka Cohens förståelse för tolerans inom religionskunskapsämnet innebär således att använda hans definition som säger att tolerans är ”en agents avsiktliga och principfasta [val] att avstå från att ingripa mot en motsatt annan (eller deras beteende etc.) i en situation av mångfald där agenten tror att hon har makten att ingripa”.¹⁴⁴ Detta innebär då alltså att vi bör ha respekt för situationer av mångfald genom att tolerera (undvika att ingripa i) dessa. Det finns i min mening något problematiskt i att dessa situationer, enligt Cohens resonemang, kan bygga på ett ”generellt ogillande” som dessutom tillåts samexistera med ett icke-agerande.¹⁴⁵ Jag ställer mig frågande till om detta verkligen är förenligt med ämnesplanens skrivelse om att ”ge eleverna möjlighet att utveckla en beredskap att förstå och leva i ett samhälle präglad av mångfald”.¹⁴⁶

Hansson arbetar som tidigare nämnt med något han kallar för toleransens koncept. Tolerans i denna mening är enligt Hansson liktydigt med en hierarki av motsättningar, eftersom Hanssons förståelse präglas av en mycket vid tolerans (där en mångfald av anledningar till handlingen tolerans accepteras).¹⁴⁷ Denna hierarki av motsättningar bör enligt Hansson tydliggöras som något som existerar inom samhällskontraktet. Detta kontrakt är det som förklarar för oss vad vi bör, och inte bör, tolerera. Hansson toleransförståelse utgörs alltså av en prioriterande teori.¹⁴⁸ Ett klassrum innefattas även av samhällskontraktet och det är möjligt att Hanssons förståelse av tolerans kan vara

141 Standish 2006 s. 93-95

142 Ibid s. 96, 99

143 Cohen 2004 s. 90-92

144 Ibid s. 78-79

145 Ibid s. 86

146 Skolverket 2011 s. 137

147 Hansson 2007 s. 291-292

148 Ibid s. 302

användbar i religionskunskapssammanhang, detta eftersom han menar att samhällskontraktet bygger på ömsesidiga överenskommelser för var och ens intressen och värden. Dessa överenskommelser bör vara ett av de önskvärda resultaten av ämnesplansformuleringen ”förstå och leva i ett samhälle präglad av mångfald”.¹⁴⁹

Som jag visat på här ovan ter det sig som att det kan finnas didaktiskt användbara instrument i alla de analyserade författarnas förståelse för tolerans. Det som enligt mig är intressant att notera är dock att grundkriterierna för den toleranta handlingen är problematiska, precis som den normkritiska pedagogikens kritik visar på. Det förefaller vara så att det snarare är de attityder till tolerans, presenterade av de fyra författarna på varierande sätt, som kan sägas bidra till kunskapen och förståelsen för ett samhälle präglad av mångkulturalitet och pluralism. Jag vill nu återvända till den kritik mot toleransbegreppet som togs upp i uppsatsens analys. Där pekades i synnerhet maktojämlighet och skillnadsskapande ut som negativa aspekter av tolerans.

Den normkritiska pedagogiken riktar kritik mot att den som tolererar i någon mån även utövar makt över den som blir tolererad. Den som tolererar tillhör uteslutande det ”normala”, det vill säga normen. Om vi tar kritiken på orden blir konsekvensen av detta att den som tolereras ses som en avvikare vilket skapar en ojämlikhet i samhället, eller klassrummet. Detta går då emot den bild av tolerans som målas upp både i läroplanen och av de didaktiska forskare jag tidigare presenterat. Mångkulturalitet och pluralism främjas knappast av att det skapas ojämlika maktförhållanden. Åter igen vill jag belysa attityderna till tolerans och visa på hur de, hos de olika författarna, istället kan tolkas som ”verktyg” för att skapa jämlikhet. För Nykänen är till exempel acceptans hela poängen med tolerans och det är skälen till tolerans vi bör lägga fokus på.¹⁵⁰ För Standish innebär den lättsamma toleransen ett verktyg för att främja mångkulturalism och mångfald och med det motverka ojämlikhet.¹⁵¹ Det verkar inte vara ambitionerna det är fel på, det är snarare den toleranta *handlingen* enligt grundkriterierna som är och förblir problematisk i denna diskussion.

Denna problematik blir tydlig när vi lyssnar till kritiken som säger att tolerans medverkar till ett skapande av ett ”vi” och ”dem”-tänkande. Det är, även här, svårt att helt avfärda exempelvis Standish inkluderande och beskrivande lättsamma tolerans. Desto lättare är det dock att avfärda den toleranta handlingen när en lyssnar till de konsekvenser dess kritiker menar uppstår. Att bara tolerera något, i meningen att besitta ett icke-gillande men låta bli att ingripa, bidrar till att den dominerande berättelsen eller vedertagna normen aldrig utmanas.¹⁵² Det är svårt att tänka sig att detta bidrar till kunskapen och ”förståelsen för ett samhälle präglad av mångfald”.¹⁵³ Det blir då även i längden svårt att rent didaktiskt försvara *handlingen* tolerans om en ska förhålla sig korrekt till läroplanen.

Av dessa ovan givna anledningar kommer jag i min tolkning fram till slutsatsen att den normkritiska pedagogikens kritik är giltig mot de fyra författarnas gemensamma grundkriterier för tolerans (de som säger att det måste finnas ett icke-gillande och att den som tolererar måste praktisera avhållsamhet från ingripande). Däremot är de fyra författarnas resonemang kring toleransens attityder inte lika problematiska i ljuset av kritiken. Det förefaller vara så att de båda har mycket gemensamt i diskussionen kring jämlikhet och alla människors fri- och rättigheter. Att utöva handlingen tolerans är dock det som skiljer dem åt. Här har normkritiken en helt annan

149 Skolverket 2011 s. 137

150 Nykänen 2009 s. 151-152

151 Standish 2006 s. 93-99

152 Nordenmark & Rosén 2008 s. 77

153 Skolverket 2011 s. 137

handlingsstrategi. Jag undviker här att bedöma dem, toleransdiskursen eller den normkritiska pedagogiken, eller försöka mig på att argumentera vilken av dem som är bäst. Jag vill däremot hävda att de fyra författarnas toleransförståelser ger flera värdefulla didaktiska insikter när det kommer till resonemangen kring konceptet tolerans och främst då attityder till tolerans. Den normkritiska pedagogikens kritik väcker enligt mig en reflektion kring hur, och om, vi bör *handla* tolerant i ett klassrum eller inte.

4.3 Didaktiska implikationer - sammanfattning

Det första jag vill hävda är hur relevant det har visat sig vara att problematisera och reflektera över begreppet tolerans. Jag inledde denna uppsats med en egen upplevd erfarenhet där jag fann mig själv i en situation utan förmågan att problematisera och tolka detta begrepp. Resultaten av denna uppsats analys kan självklart inte antas passa in i alla givna situationer och jag tror därför en av de viktigaste lärdomarna och uppmaningarna är att förstå, och få upp ögonen för, komplexiteten i detta begrepp. I uppsatsens metodavsnitt fastslogs en läroplansteoretisk ansats där läroplansbegreppet tolerans analyseras kritiskt-konstruktivt i ljuset av tidigare forskning. Ansatsen styrktes av John Goodlads begreppsupsättningar med fokus på tolkningar av, och förhållningssätt till, läroplansbegrepp. Detta gjordes för att stärka ramverket kring de didaktiska implikationerna av de olika förståelserna av begreppet tolerans samt att stärka lärarens roll som tolkande aktör.¹⁵⁴ Dessa didaktiska implikationer vill jag nu, som ett avslut av analysdiskussionen, sammanfatta här nedan.

Det jag anser vara de centrala didaktiska implikationerna, med särskilt praktiskt fokus på hur-frågan och lärarens förhållningssätt till undervisningen, är först och främst förmågan att skilja på attityden/attityderna till tolerans och den praktiska handlingen tolerans. Som vi sett ovan är till exempel den normkritiska pedagogikens kritik i mina exempel i huvudsak riktad mot handlingen. Det kanske tydligaste exemplet på detta är Schmitt som menar att frånvaron av ifrågasättande som följer den toleranta handlingen är problematisk.¹⁵⁵ Något som ytterligare stärker hur viktigt det är att kunna göra denna åtskillnad är det faktum att begreppen normkritik och tolerans båda existerar inom Skolverkets begreppsapparat, vilket jag visat på löpande i denna uppsats. Angående Skolverkets begreppsapparat bör det även nämnas att frågan kvarstår om vad den specifikt kristna och västerländskt humanistiska toleransen innebär och innefattar. Även om denna uppsats inte erbjuder en tillfredsställande tolkning av detta tror jag att det är viktigt att bära med sig denna skrivelse och reflektera över den. Särskilt eftersom det mig veterligen inte finns någon närmare definition av toleransbegreppet gjord av Skolverket.

Vidare visar det sig viktigt att ytterligare analysera och reflektera över attityder till tolerans. Det blir här först och främst viktigt att skilja på attityd och attityd. Närmare bestämt den attityd som föranleder den toleranta handlingen (icke-positiv) och den attityd som följer den toleranta handlingen. Den icke-positiva attityd, som är ett grundkriterium för tolerans, behöver med all sannolikhet inte förbli statisk i ett undervisningssammanhang med rätt didaktisk kompetens. Rent konkret kanske det räcker med att som lärare problematisera generella negativa attityder som förekommer i klassrummet. En kan arbeta förebyggande genom att till exempel notera dessa för att vidare styra undervisningsstoffet i en sådan riktning att det gör upp med dessa attityder. Det förefaller alltså vara så att det är de fyra författarnas presenterade attityder till tolerans som kan sägas bidra till kunskapen och förståelsen för ett samhälle präglad av mångkulturalitet och

154 Schüllerqvist & Osbeck 2009 s. 20-21

155 Schmitt 2014 s. 294

pluralism. I och med detta bidrar de alla i min mening med viktiga didaktiska insikter om hur en som lärare kan uppfylla den del av ämnesplanens syfte som säger: ”ge eleverna möjlighet att utveckla en beredskap att förstå och leva i ett samhälle präglad av mångfald”.¹⁵⁶

Den kanske tydligaste didaktiska implikationen torde ändå vara den problematiska *handlingen*. Samtliga toleransförståelser uppvisar i någon mån de kriterier som döms ut av toleransbegreppets kritiker. De maktojämlika och skillnadsskapande tendenser som den toleranta handlingen (i enlighet med grundkriterierna hos de fyra förståelserna) riskerar medföra bör iakttas kritiskt. Detta anser jag även vara den kanske viktigaste didaktiska implikationen, vikten av att förhålla sig kritisk till toleranta handlingar, genom självreflektion, ifrågasättande, kunskap och medvetenhet. Rent praktiskt i en klassrumssituation behöver den toleranta handlingen uppmärksammas, en kan till exempel arbeta med hypotetiska toleranta handlingar inom ett passande område för att sedan låta eleverna själva försöka utreda vad som kan tänkas bli konsekvenser av ett sådant handlande. Jag tror dock att det är viktigt att detta får genomsyra olika undervisningsmoment, exempelvis *både* undervisning om etablerade religioner och livsåskådningar, detta eftersom tolerans annars riskerar tillskrivas något specifikt vilket skulle vara icke-önskvärt. Tolerans har nämligen, som jag visat på, många dimensioner och tillämpningsområden, vilket gör begreppet problematiskt i lika många dimensioner och inom lika många tillämpningsområden.

4.4 Metoddiskussion

Jag kommer i detta avsnitt att först och främst diskutera mitt urval knutet till uppsatsens analys samt uppsatsens generaliserbarhet. Detta följs sedan av en avslutande diskussion om förförståelse. Jag anser att det retrospektivt går att hävda särskilt två saker angående de valda bidragen som innefattar en förståelse av toleransbegreppet. För det första finns det i dem en klar samstämmighet beträffande den klassiska liberala tolkningen av tolerans, i denna uppsats benämnt som de samstämmiga grundkriterierna. Detta betraktar jag därför som ett positivt utfall beträffande generaliserbarheten. Detta gäller även den normkritiska pedagogikens kritik mot toleransbegreppet där jag anser att mina källor visar på en liktydig och samstämmig kritik beträffande maktojämlighet och skillnadsskapande. Vad en däremot möjligtvis kan önska är ett större urval av toleransförståelser relaterat till attityder, moralaspekter samt skäl till tolerans. I dessa avseenden visade författarna på vitt skilda resonemang och argumentationer. Om vi ponerar att jag i denna uppsats hade dubblat antalet texter som redogjorde för begreppet tolerans hade analysen kanske visat på åtta stycken skilda resonemang kring exempelvis attityder. Av denna anledning är det svårt att säga att resultaten i detta avseende är generaliserbara.

Det går, i ljuset av ovanstående resonemang, att hävda att ett mer avgränsat urval kanske hade varit att föredra. Ett exempel på detta kan vara att enbart analysera förståelser för begreppet tolerans i en skolkontext. Till uppsatsens försvar bör det dock påpekas att det var just allmänna tänkbara tolkningar som eftersträvades, till exempel tror jag inte att en lärares förståelse för tolerans kommer enbart ur dennes erfarenheter från en skol- eller undervisningskontext. Detta ändrar dock inte det faktum att urvalet, och analysen av det, blir problematisk när det kommer till generaliserbarhet. Denna uppsats har *sitt* urval och är därmed *ett* exempel på hur toleransbegreppet kan förstås, fler studier av liknande karaktär är givetvis att föredra för att kunna dra slutsatser om exempelvis toleransens attityder kopplat till läroplan och undervisning. Avslutningsvis vill jag påpeka att urvalskriterierna jag arbetade fram visade sig, enligt min uppfattning, fungera bra kopplat till

156 Skolverket 2011 s. 137

uppsatsens problemformulering och frågeställningar.

Jag vill nu gå tillbaka till denna uppsats inledande text, den redogör nämligen för merparten av min förförståelse av toleransbegreppet. Som tidigare nämnt i inledningen präglades min förförståelse för begreppet tolerans av komplexitet och problematik beträffande dess innebörd. Vidare vill jag poängtera att min uppfattning av motsättningarna mellan den normkritiska pedagogiken och tolerans vid uppsatsarbetets början var begränsad. Under uppsatsarbetets gång har jag kommit att allt mer se det didaktiskt positiva som går att utvinna ur attityderna och skälen till tolerans samtidigt som jag ställer mig kritisk till den toleranta handlingen. Min förförståelse har således reviderats. Detta resonemang kan sägas beskriva den hermeneutiska cirkeln inom denna uppsats kontext. Tolkningarna har alltså växt fram i enlighet med min förförståelse, vilken har mötts av ny kunskap och nya erfarenheter vilket i sin tur leder till den nya förståelsen jag nu anser mig besitta, presenterad löpande genom uppsatsen.¹⁵⁷

4.5 Förslag till fortsatt forskning

Det skulle, utifrån denna litteraturstudie, vara intressant att göra en empirisk studie med exempelvis intervjuer där en undersöker hur lärare tolkar, definierar, förstår och använder tolerans i religionskunskapsundervisningen. En sådan studie skulle bland annat kunna utreda om tolerans är något som praktiseras aktivt eller reaktivt, vidare skulle det även vara intressant belysa lärares syn på skillnaden mellan att tolerera enskilda människor och tolerans mot religioner. Det sistnämnda är förvisso något som döms ut av vissa författare i denna uppsats eftersom en måste ha makt (tro att en har makt) att kunna ingripa men undvika att göra detta. Vidare skulle det vara intressant att i en litteraturstudie eller liknande följa upp kristendomens särställning enligt de resonemang jag för löpande i denna uppsats. Ett sådant arbete skulle kunna bygga på litteratur som behandlar exempelvis kristen etik.

En skulle även kunna göra en studie över hur toleranspedagogiken och den normkritiska pedagogiken tar sig i uttryck inom religionskunskapsundervisningen, antingen genom observation eller direkt förmedlande genom intervjuer, detta för att undersöka den uppenbara brytpunkt mellan dessa så som det uttrycks i kritiken mot toleransbegreppet samt i Skolverkets egna rapporter. Mest intressant i min mening vore dock en intervjustudie där elever får dela med sig sina tankar om tolerans. Detta förslag innebär sannolikt att en får höja ribban betänkligt jämfört med de övriga förslagen. Det är svårt att sja om elevers kunskap och reflektioner kring tolerans och intervjufrågorna och formen på själva intervjun kräver därför sannolikt ett noggrant planerande. Till detta kommer även de forskningsetiska övervägandena som av förklarliga skäl blir omfattande.

157 Gilje & Grimen 2007 s. 187-190

5. Sammanfattning

Denna uppsats är en litteraturstudie med syftet att analysera förståelser av begreppet tolerans utifrån dess plats i gymnasieskolans läroplan. Begreppet i sig är mångtydigt och behöver utredas, i detta fall didaktiskt och i anslutning till ämnesplanen för religionskunskap i samma läroplan då jag anser att begreppet är centralt för tolkningen av denna. Ansatsen är således läroplansteoretisk. Metoden som används i analysen är hermeneutisk. I uppsatsens bakgrund återges toleransbegreppets plats inom ämnet samt den samhälleliga religionsdebatten. Här återges också begreppets plats inom läroplanen och ämnet samt en bakgrundsförklaring till den normkritiska pedagogiken. Fyra olika förståelser lyfts fram vilka sedan belyses i ljuset av den kritik mot ”toleranspedagogiken” som formulerats i enlighet med den normkritiska pedagogiken.

Analysen visar på en samstämmighet beträffande toleranta handlingar i de olika förståelserna. Två stycken grundkriterier iaktas: ett ogillande måste existera hos den som tolererar för att berättiga den toleranta handlingens existens, och den som tolererar får heller inte ingripa utan måste visa avhållsamhet. Analysen visar vidare på att det är främst denna toleranta handling (praktiserandet av tolerans) som enligt den normkritiska pedagogiken är problematisk. En viss samstämmighet finns dock i förståelserna samt kritiken, exempelvis beträffande vikten av att överbrygga skillnader. Uppsatsens diskussion fokuserar på de didaktiska implikationer som går att utläsa av analysen, exempelvis vikten av att vara medveten om de skillnadsskapande och maktojämlika tendenser som riskerar följa en tolerant handling och att uppmärksamma de attityder som föranleder toleranta handlingar.

Referenslista

Barajas Eriksson, Katarina, Forsberg, Kristina & Wengström, Yvonne (2013) *Systematiska litteraturstudier i utbildningsvetenskap*, Stockholm: Natur & Kultur

Berglund, Jenny (2012) *Etnografiska glasögon på religion i vardagen*, i Löfstedt, Malin (red.) *Religionsdidaktik – mångfald, livsfrågor och etik i skolan*, 125-139, Lund: Studentlitteratur AB

Bredsdorff, Thomas & Horne Kjældgaard, Lasse (2012) *Tolerans – hur man lär sig leva med dem man hatar*, Stockholm: Santerus förlag

Bromseth, Janne & Darj, Frida (2010) *Normkritisk pedagogik – makt, lärande och strategier för förändring*, Uppsala: Centrum för genusvetenskap, Uppsala Universitet

Bromseth, Janne & Sörensdotter, Renita (2012) *Normkritisk pedagogik*, i Lundberg, Anna & Werner, Ann (red.) *Genusvetenskapens pedagogik och didaktik*, Göteborg: Nationella sekretariatet för genusforskning, Tillgänglig på Internet:

http://www.genus.se/digitalAssets/1439/1439885_genuspedagogik_nywebbpdf.pdf

Cohen, Andrew Jason (2004) What toleration is, i *Ethics*, Vol. 115, No. 1 2004, 68-95, DOI: 10.1086/421982

Eek-Karlsson, Lotta & Elmeroth, Elisabeth (2012) *Ett normkritisk perspektiv*, i Elmeroth, Elisabeth (red.) *Normkritiska perspektiv – i skolans likabehandlingsarbete*, 121-134, Lund: Studentlitteratur AB

Gilje, Nils & Grimen, Harald (2007) *Samhällsvetenskapernas förutsättningar*, Göteborg: Daidalos

Gruber, Sabine (2007) *Skolan gör skillnad – etnicitet och institutionell praktik*, Diss. Linköping: Linköpings Universitet, Tillgänglig på internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:liu:diva-8775>

Hansson, Anders (2007), The Concept of tolerance, i *Theoria*, 73:284–303. DOI: 10.1111/j.1755-2567.2007.tb01209.x

Hansson, Sven Ove (2009) *Verktyslära för filosofer*, Stockholm: Thales

Löfstedt, Malin (2011) *Inledning*, i Löfstedt, Malin (red.) *Religionsdidaktik – mångfald, livsfrågor och etik i skolan*, 9-19, Lund: Studentlitteratur AB

Martinsson, Lena & Reimers, Eva (2014) *Skola i normer*, Malmö: Gleerups Utbildning AB

Modée, Johan & Strandberg, Hugo (2006) *Frihet och gränser – filosofiska perspektiv på religionsfrihet och tolerans*, Stockholm/Steag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion

Nationalencyklopedin, tolerans, <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/tolerans>, hämtad 2015-04-17

Nordenmark, Love & Rosén, Maria (2008) *Lika värde, lika villkor? - arbete mot diskriminering i förskola och skola*, Stockholm: Liber AB

Nykänen, Pia (2009) *Värdgrund, demokrati och tolerans – om skolans fostran i ett mångkulturellt samhälle*, Stockholm: Thales

Olivestam, Carl E. (2006) *Religionsdidaktik – om teori, perspektiv och praktik i religionsundervisningen*, Stockholm: Liber AB

Reimers, Eva (2007) *Always somewhere else*, i Martinsson, Lena, *Norms at work - challenging homophobia and heteronormativity*, 54-68, Stockholm: Transnational cooperation for equality (TRACE), Tillgänglig på Internet: http://app.rfsl.se/apa/37/public_files/TRACE_Norms_at_Work.pdf

Rosén, Maria (2010) *Likabehandlingslagstiftning och normkritisk potential – möjligheter och begränsningar*, i Bromseth, Janne & Darj, Frida, *Normkritisk pedagogik – makt, lärande och strategier för förändring*, Uppsala: Centrum för genusvetenskap, Uppsala Universitet

Schmitt, Irina (2014) *Normkritiska pedagogiker, lagstiftad antidiskriminering och maktanalys*, i Persson, Anders & Johansson, Roger (red.) *Vetenskapliga perspektiv på lärande, undervisning och utbildning i olika institutionella sammanhang*, 285-302, Lund: Institutionen för utbildningsvetenskap, Lunds universitet, Tillgänglig på Internet: <http://lup.lub.lu.se/record/4437902>

Schüllerqvist, Bengt & Osbeck, Christina [red.] (2009) *Ämnesdidaktiska insikter och strategier - berättelser från gymnasielärare i samhällskunskap, geografi, historia och religionskunskap*, Karlstad: Karlstad University Press

Skolverket, kursplan religionskunskap – grundskolan: <http://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/grundskoleutbildning/grundskola/grundskola2000/subjectkursinfo.htm?subjectCode=RE&tos=gr2000>, hämtad 2015-04-25

Skolverket (2009) *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?*, Stockholm: Fritzes

Skolverket (2011) *Läroplan, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen för gymnasieskola 2011*, Stockholm: Fritzes

Skolverket (2012) *Arbetet mot diskriminering och kränkande behandling*, Stockholm: Fritzes

Skolverket (2014) *Främja, förebygga, upptäcka och åtgärda*, Stockholm: Fritzes

Stalfelt, Pernilla (2012) *Vem är du? - en bok om tolerans*, Stockholm: Rabén & Sjögren

Standish, Paul (2006) Tolerant, multiculturalism and mistaken belief, i *Ethics and Education*, 1:1, 79-100, DOI: 10.1080/17449640600584995

UNESCO, Declaration of principles on tolerance
http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13175&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, hämtad 2015-04-24